

ALCOHOLISME EN DRANKBESTRIJDING IN VROEGER EEUWEN¹

DOOR

Dr. A. COSEMANS
lid der Maatschappij

Enkele volken hebben het twijfelachtige voorrecht als drinkers door te gaan. We denken hier vooral aan Polen, Schotten, Ieren en... Vlamingen. Of ze die sombere naam wel verdienen of verdiend hebben, is een andere kwestie; is vooral een kwestie van opvatting. Het is nu wel bewezen dat alcoholisme in rechtstreeks verband staat met het sociaal en economisch niveau; hoe armer een volk, hoe groter de behoefte aan afleiding, solaa's, illusies en ontspanning van lager alloo'i. « De herberg is het salon van de arme. » Maar we stellen ons voor dat de werkelijkheid heel wat ingewikkelder is geweest dan in het licht van algemene begrippen zou kunnen aanvaard worden. Daarbij ook dat onze kunstenaars ons een zeer slechte dienst bewezen hebben met onze voorzaten als pallieterianen, drinkebroers, genietters, vloekers en kemphanen voor te stellen. Met het gevolg dat buitenlanders ons beter menen te begrijpen door Breugel's, Teniers' of Brouwer's brastonelen, die ze bewonderen, dan door kronijken, besluiten en verzoekschriften waarvan ze totaal onkundig zijn. Maar geheelonthouders zijn onze voorouders precies ook niet geweest. Hoe de zaken eigenlijk op het gebied van drankgebruik en -misbruik hebben gestaan, is het doel van de volgende bladzijden. Dat we daarbij het onderwerp niet zullen « uitputten », ligt voor de hand; daarvoor zijn de teksten van alle aard te talrijk en voor diverse interpretatie vatbaar. We zullen trachten een overzicht te geven van de aard en de omvang van het verschijnsel; eveneens van de middelen die in de loop der tijden werden beraamd en aangewend om de schadelijke gevolgen van het alcoholverbruik onder zijn meest vatbare gedaanten te bestrijden. Meer dan het probleem aanraken, een schets geven, kunnen we echter niet².

Wat de kwantitatieve beoordeling van de feiten betreft,

(1) Verkorting: A.R.A.B. = Algemeen Rijksarchief, Brussel.

(2) Zeer rijk en sappig, echter onvolledig, is de « Bibliotheca bacchica » van A. L. Simon. Het is een « bibliographie raisonnée des ouvrages imprimés avant 1800 et illustrant la soif humaine... » (Londen-Parijs 1927 en 1932, deel I: wiegedrukken, en deel II: 16e eeuw).

staan we voor grote moeilijkheden. Primo de zeer talrijke statistische gegevens na de Middeleeuwen, die zeer moeilijk te verwerken en te interpreteren zijn, vooral op een algemeen plan. Secundo de hopeloze diversiteit van de inhoudsmaten: pinten, kannen, kruiken, stopen, flessen, bottels, tonnen, vaten, pintoenen, amen, stukken, pijpen, voeders, schreven, loten, velten, ankers, okshoofden, sesters, roeden (niet de landmaat). Allemaal maten waarvan de inhoud afwisselde van gewest tot gewest, van stad tot stad, van drank tot drank, en soms aanzienlijk³. Waar we dus voor het beter begrip van onze getallen de oude maten reduceren tot liters en hectoliters, moeten onze berekeningen alleen beschouwd worden als aanwijzingen, niet als nauwkeurige gegevens; het bijwoord «ongeveer» hoort er steeds bij. En tertio: de sluikerij, die niet in cijfers is uit te drukken, maar niettemin ontzaglijk is geweest.

Ook moeten we hier op de drempel van ons betoog enkele bijzonderheden geven over de dranksoorten die we nader zullen behandelen.

Alcoholische dranken zijn ofwel gegiste, ofwel gedistilleerde produkten. Alcohol zelf, sedert de Oudheid bekend, wordt bekomen uit de omvorming van suiker of zetmeel, voorkomende in planten en vruchten, door middel van een gistingsproces, of door de daaropvolgende bewerking: distillatie, waartoe distilleertoeestellen of kolven (alambics) gebruikt worden. Soms ook wordt alcohol, in wijn aanwezig, door distillatie vrijgemaakt. Het verkrijgen van alcoholische dranken door distillatie is van veel jongere datum, ten minste voor wat betreft het produceren voor algemeen gebruik. De smaak van de alcoholica wordt bepaald door de in de alcohol zwevende of bijgevoegde onzuivere elementen, ook door de natuur van de vaten b.v. (dennen- of eikenhout, enz.).

Wijn, cider, mede en bier zijn gegiste dranken⁴. Brandewijn (eau de vie, vin bruslé, levende waters, brandevin, sterk water, quinte-essence, aqua vitae, aguardiente) wordt gedistilleerd 't zij uit graan, en naargelang de gebruikte graansoort genoemd: jenever, whisky, gin, vodka, enz.; 't zij uit rietsuiker (most of stroop: rhum); 't zij uit druivenmoer (marc); 't zij uit appel-

(3) Het ging zelfs zo ver dat de burgers van Brussel 's zondags hun pinten op het grondgebied van sommige voorsteden gingen drinken, waar de maten groter waren, gewoonte die het protest uitlokte van de Brusselse schepenen en brouwers. In de loop van de 18e eeuw werden meermaals voorstellen tot eenmaking gedaan. De Franse Convent'e heeft het decimaal stelsel zelfs niet op wijn- en brandewijnmaten toegepast. Zie A.R.R.B., Raad van Financiën nr 9117.

(4) In Vlaanderen werden in de 18e eeuw nog honingbier en cider gedronken.

droesem (calvados); 't zij uit brouwerijafval (jenever van slechte kwaliteit, in de 18e eeuw); 't zij uit vruchten (quetch, kirsch, zwitsers kersewasser, cassis) (het eerste stadium is dan steeds een gistingsproces); 't zij uit verzuurde of moeilijk te bewaren wijn (cognac, armagnac). Likeur is brandewijn, geurig gemaakt door kruiden, wortels, vruchten (anijs, engelkruid, sinaasappelen, rozen, leliën, jasmijn, venkel, munt, verbena, enz.), vooral sedert de 17e eeuw, misschien wel onder Italiaanse invloed⁵. Morgenwijn daarentegen (niet de Spaanse wijn) is wijn met kruiden; de dodende absinth, verboden sedert 1915, was brandewijn met alsem en andere extracten (anijs, steranijs, venkel), nu meestal vervangen door wijn vermengd met een soort alsem, die de naam draagt van vermout. Ook van Schiedamse jenever wordt de smaak verhoogd door jeneverbessen. In de 18e eeuw wordt door de Raad van Financiën hier te lande het verschil tussen jenever en likeur aangeduid door « brandevins simples » en « brandevins relevez ou mis en sève d'epiceries, fruits, semences, racines, herbes ou autres ingrédients. » Natuurlijk werd ook alcohol met kruiden vermengd tot het verkrijgen van reukwerk (lavendelwater, eaux sans pareilles, soms ook wel quintessences, eaux de senteur of reukwater, eau de Cologne, eau de la reine de Hongrie); hier ook kwam het gebruik uit het geparfumeerde zuiden; of tot het verkrijgen van geneesmiddelen⁶. We laten echter geneeskunde, kwakzalverij en parfumerie buiten beschouwing. En ten slotte: verjus is wrange wijn uit onrijpe of zure vruchten, hetgeen veelal het geval is geweest in ons land, waar de druiven zeer dikwijls niet tot rijpheid kwamen.

I. WIJN

Wijn is de normale drank van de warme zuiderlanden, waar de wijnstokken natuurlijk gedijen: Spanje, Italië, Griekenland, Noord-Afrika, Frankrijk. Thans wordt algemeen aangenomen, dat de Romeinen de wijnbouw in Gallië en in de Rijn- en Moezelstreek hebben gebracht. Deze bouw heeft zich in de loop der eeuwen naar het Noorden van Frankrijk en naar België verspreid. Van de 16e eeuw af is hij echter in deze laatste streken van minder betekenis geworden, toen, ten gevolge van de verbetering van de verkeerswegen, de betere Franse wijn gemakkelij-

(5) Volgens C. Kramers, De moutwijnindustrie te Schiedam (Amsterdam 1945-1946) zouden reeds in de 16e eeuw in Noord-Nederland kleine likeurstokerijen hebben bestaan.

(6) Het gebruik van alcohol voor reukwerk, sedert de oudheid, was een echte noodzakelijkheid, gezien het uitblijven van lichamelijke hygiëne.

ker in onze steden kon binnendringen. Dat de wijnbouw in ons land een zekere uitbreiding genomen had, vooral in het heuvelachtig land van Haspengouw en op de oevers van de Maas, wordt bewezen, buiten de teksten om, door de toponymie en de naamkunde⁷. De kloosters en de abdijen waren tijdens de vroegere Middeleeuwen in het bezit van wijnbergen in Noord-Frankrijk en in ons land; stilaan echter werden deze laatste verlaten, en vervangen door wijnbergen op de Rijn en de Moezel. In de 17e eeuw echter waren de wijnbergen nog belangrijk in Waals-Brabant, evenals te Leuven en te Brussel: de inwoners klaagden erg over hun teleurgang tijdens de oorlogen van Lodewijk XIV, en de daaruitspruitende werkloosheid⁸.

Werd er in de Middeleeuwen in onze gewesten veel wijn gedronken? Als men met West-Europa de bezittende klassen bedoelt, nl. de adel, de abdijen en de hogere burgerij, moet het antwoord beslist bevestigend luiden. De « beati possidentes » van toen aten en dronken in een mate die wij ons, 20e-eeuwers, nauwelijks kunnen inbeelden! Heeft men echter op het oog de bevolking in het algemeen, moet ons antwoord zeer genuanceerd zijn⁹. Het levenspeil van de massa stond zeer laag, en de geïmporteerde wijn kostte veel te duur voor de gewone man die nauwelijks kon rondkomen: er werd dan inlandse wijn gedronken, maar vooral bier. De fiscale en havenstatistieken die ons uit die eeuwen zijn overgebleven, zijn niet altijd betrouwbaar. En als een Engelse kroniekschrijver uit de 12e eeuw beweert dat « terra repleta est potu et potatoribus », dan hechten we aan die zin niet meer betekenis dan aan een pessimistische, veralgemeende en onkontroleerbare moraalles¹⁰. Maar zeker is 't dat

(7) J. HALKIN, *Notice historique sur la culture de la vigne en Belgique*, in Bull. Soc. d'Art et d'histoire de Liège, IX, passim. — P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de Landbouw in België* (Antwerpen 1956), II, blz. 123. — E. PRON, *En Hesbaye. La lèpre, Les Vignobles, Le frontière linguistique* (Gembloux 1948).

(8) In de 18e eeuw is er soms nog sprake van Brusselse en Leuvense wijn; zie Baron de Ryckman de Betz, *Les Ryckman* (Brussel 1952), blz. 75, 79, 122, 212, enz.; A.R.A.B., Audience, 550, f°s 353-354.

(9) Volgens H. Van Werveke zou het wijnverbruik per hoofd en per jaar in de 14e eeuw te Gent 37 à 38 liter bedragen hebben: een ontzaglijk hoog verbruik als men het vergelijkt met het hoofdelijk verbruik heden ten dage! Wat moet dan het hoofdelijk verbruik geweest zijn bij de bezittende klasse, een kleine minderheid toch? H. VAN WERVEKE, *Le commerce de vin au moyen âge*, in R.B.P.H., 1933, blz. 1100. J. Craeybeckx, in zijn hieronder besproken Verhandeling, schat het hoofdelijk wijnverbruik te Gent in 1376-1377 zelfs op 45 liter, met sterke daling daarna; te Brugge, in de M.E. op een 100-tal liter, te Antwerpen in de 16e eeuw: een 25 liter. Deze cijfers sterk aan schommelingen onderhevig, met algemene afname in de 16e eeuw. In Engeland, 14e eeuw: 17 à 23 liter; in de gezamenlijke Nederlanden omstreeks 1550: 15 liter.

(10) H. PIRENNE, *Un grand commerce d'exportation au moyen âge: les vins de France*, in *Annales d'Histoire écon. et sociale*, 1933, blz. 225-243.

vóór de Honderdjarige Oorlog de Franse wijn uit de streek tussen Loire, Rhône en Pyreneeën met grote hoeveelheden naar Engeland en Brugge werd vervoerd; terwijl de wijn uit Noord- en Oost-Frankrijk veeleer op het vasteland werd gedronken¹¹. Aan de hand van havenstatistieken meent men dat in de 14e eeuw Frankrijk jaarlijks 50.000 tonnen (dus ongeveer 450.000 hectoliter) Bordelese wijn naar Engeland exporteerde, dus meer dan de helft van de huidige Franse wijnexport¹². We staan sceptisch tegenover die cijfers, als men bedenkt dat Engeland en Schotland samen in de 14e eeuw niet meer dan 5 à 6 miljoen inwoners telden, waarvan de overgrote meerderheid nooit wijn dronk. Of men zou moeten geloven dat een groot gedeelte van die wijn over de Engelse havens en over Brugge of andere Nederlandse havens naar Noord-Europa werd verscheept. Waarbij er dan ook rekening mee moet gehouden worden dat deze jonge wijn vele maanden onder weg moest blijven, en dus groten-deels bedorven uit de vaten kwam, afgezien dan nog van lekkage en diefstal. Over land was het nog erger. Want de sedertdien geperfectioneerde techniek van bewaring (het klaren en het bottelen) was onbekend: de wijn werd van de ton getapt, zoals het bier. In ieder geval dure waar, en geen spek voor de bek van de werkende man.

De wijn was de gewone drank van de rijken, terwijl het volk trouw zou blijven aan zijn inlands of buitenlands bier, in afwachting dat de borrel zijn intrede zou doen in de herberg. Op de buiten, onder de boerenbevolking, blijven de wijntappers zeldzaam, uitgezonderd dan langs de grote banen, met hun afspanningen. In de steden enkele wijntaverniers. Stilaan worden de statistische gegevens ook talrijker, en in de loop van de 18e eeuw wordt het archief van de Raad van Financiën een rijke verzameling van in- en exportcijfers, berekeningen van verbruiksbelastingen, inventarissen, verzoekschriften met de hand op het hart, klachten en processtukken. Want van lieverlede is het centraal gezag het belang gaan inzien van de consumptie van alcoholische dranken voor de steeds lege staatskas. Ook de stedelijke archieven worden rijker aan documentatiemateriaal.

(11) Y. RENOARD, *Le grand commerce du vin au moyen âge*, in *Revue historique de Bordeaux*, 1952, passim. Ook H. VAN WERVEKE, *Comment les établissements religieux belges se procuraient-ils du vin au haut moyen âge?* in R.B.P.H., 1923, blz. 643. Waarbij we hier moeten voegen de nog niet verschenen Gentse doctoraatsverhandeling van J. CRAEYBECKX, *De import en het verbruik van Franse wijn in de zuidelijke Nederlanden op het einde der Middeleeuwen en in de zestiende eeuw*. Met zeer rijke bibliografie. Dhr. Cr. heeft ons zijn studie welwillend ter hand gesteld, waarvoor we hem hier hartelijk danken. Veel zijn we hem in de volgende bladzijden verschuldigd.

(12) Y. RENOARD, *op. cit.*, blz. 13-14.

Tegen het einde van de 16e eeuw treffen we te Brussel 47 wijn-taverniers aan¹³. De stad Bergen in Henegouwen schijnt in diezelfde eeuw (1588) al een centrum van geïnspireerde en begaafde wijndrinkers te zijn geweest, want we vinden er 16 wijnhandelaars, die tot de regering een verzoekschrift richtten om de vrije invoer van 461 stukken Franse wijn, dus meer dan 200.000 liter!¹⁴. En in 1633 oordelen de schepenen dat de geprivilegieerden (klerus en adel) of « ceulx quy se disent privilégez... » en geen verbruiksbelastingen betalen, op een jaar tijd ongeveer 74.000 loten wijn verorberd hadden (148.000 l.)! Als men dan bedenkt dat de stad wellicht niet meer dan een 10.000 zielen telde, en het procent geestelijken en edelen de 10 zeker niet overtrof, dus maximum een 1.000-tal personen!¹⁵. Voormelde cijfers zijn fiscale schattingen, maar daarom nog niet overdreven. Daarbij ook nooit uit het oog verliezen dat steden bevoorradingscentra zijn voor het omliggende platteland. De aangehaalde getallen dus te interpreteren « cum grano salis ».

Enkele andere cijfers betreffende het wijnverbruik in kloosters, ditmaal te Veurne in de 18e eeuw (1787), volgens de ramingen van het Beheer der Lopende Middelen: Capucijnen (20-tal personen): 708 loten wijn (1416 l.) en 30 tonnen zwaar bier; Penitenten (8 personen): 80 loten wijn (160 l.) en 13 tonnen zwaar bier; Cellebroeders (8 personen): 586 loten wijn (1172 l.), 90 tonnen zwaar bier « ils ne consomment pas de la petite bière... »; Zwartzusters (9 personen): 180 loten wijn (360 l.) en 13 tonnen zwaar bier. Volgens een andere schatting uit 1772, zouden de Ieperse niet-belastingsplichtigen 23.431 loten wijn, of 48.577 l., gedronken hebben: zouden er meer dan een 1.000-tal geweest zijn?¹⁶? Waaruit blijkt dat wijn toch geen alledaagse kost in de kloosters was; misschien was zij het wel in de kapittels (St. Martinus, St. Pieter, St. Jacob en St. Niklaas te Ieper), en in de Jezuïetenkloosters (6000 liter voor 30 personen, dus een 200 l. per hoofd, ook te Ieper).

De invoer van wijn bereikte in 1721, volgens de ambtenaren van de Raad van Financiën, de volgende quota: 5500 stukken Bourgogne- en Champagnewijn over land, en 5200 vaten witte en andere wijnsoorten, met inbegrip van de « eaux-de-vie » (gedistilleerde wijn), alles bestemd voor inlands verbruik (dus buiten

(13) A.R.A.B., Rekenkamer, Arquits nr 2826 (met uithangborden).

(14) A.R.A.B., Geheime Raad, nr 1327 (met de namen van de handelaars). Zonder twijfel heeft ook te Bergen, evenals te Mechelen, het bestaan van een goeude burgerij, in en om de Souvereine Raad, het wijndrinken bevorderd.

(15) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 8671.

(16) Ibidem, nr 8981 (met statistieken ook voor Diksmuide).

het transitoverkeer naar de vreemde of naar het Luiks grondgebied)¹⁷. Deze 10.700 stukken en vaten wijn beantwoorden ongeveer aan 5.000.00 l. wijn (waaronder een klein gedeelte eaux-de-vie) zegge een 2 l. per hoofd. Dit laatste cijfer is natuurlijk niet hoog, vooral als men het vergelijkt met het huidig verbruik per hoofd in Frankrijk¹⁸. Maar het totale wijnverbruik moet op rekening gebracht worden van de gegoede standen. Waarschijnlijk ook zijn voormelde statistieken beneden de werkelijkheid, omdat de smokkelhandel niet zonder belang is geweest. Het verbruik van inlandse wijn was van geringer betekenis.

Betreffende Brabant beschikken we over talrijke inlichtingen. In 1822 werden er te Brussel bevonden: 100 afspanningen, 73 groothandelaars in wijn, 245 kleinhandelaars in wijn, 5.000 (?) herbergen. Te Diest: 16 kleinhandelaars in wijn; te Nijvel en te Tienen telkens 7¹⁹. Volgens de schattingen van Backx, pachter van de verbruiksbelastingen te Leuven, in 1763, waren daar wijntaverniers « dewelcke sijnde hebbende 60 à 70 aemen wijn in flessen (dus 9 à 10.000 l.) de welcke sijn onmogelijk om door de visatateurs te connen tellende leggende in backen altemael op een getast... »²⁰. De wijn komt in grote hoeveelheden « met stukken, aemen, peypen, staecken, quartalen, oxhoofden en vaten » door de Mechelse Poort. Maar Leuven was een universiteitsstad, met veel profesoren en kloosters, en op de grote verkeerswegen gelegen! Veel wijn werd er zeker gedronken... en bier ook.

En aan het Hof te Brussel? Een paar aanwijzingen: « Gekocht bij Poisson te Bergen: in 1731: 32 stukken Bourgogne; in 1732: 22 stukken idem; in 1733: 26 stukken. » « Geleverd bij de graaf de Harrach: in 1734: 25 stukken wijn van Bar, en 15 stukken Bourgogne en Champagne (een stuk = 450 l.). Bij de landvoogd zelf, in 1734: 38 stukken Bourgognewijn; in 1737: 25 stukken idem. » In 1749 zenden de Staten van Luik aan Z.H., voor het verter van het Hof: 30 stukken wijn. De schildknepen krijgen elk een fles wijn per dag; de leverancier de Stordeur levert derhalve 18 stukken rode wijn in 1739, en twee halve voeders Rijnwijn (een voeder: 8 à 9000 l.). « In 1750 geleverd aan het Hof: 110 stukken Bourgognewijn²¹. » Al deze cijfers volstaan om aan te nemen dat Hof en adel te Brussel er lustig of losleefden, en dat de faam van het Hof als zijnde « joyeuse, buvante, chantante

(17) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 8671.

(18) Cf. de statistieken bij J. Craeybeckx, Verhandeling, passim.

(19) A.R.A.B., Belastingen van Brabant, nr 116.

(20) A.R.A.B., Staten van Brabant, Suppl. nr 696.

(21) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 5356.

et aimante» en «polissonne» voegt de wufte prins de Ligne erbij, niet gestolen was, ten minste voor wat het bekerlichten betrof!

Als we nu een periode van enkele eeuwen overschouwen, dan zijn we ervan overtuigd, dat het hoofdelijk wijnverbruik in de Zuidelijke Nederlanden sedert de Middeleeuwen sterk is afgenomen; in welke mate, procentsgewijs uitgedrukt, is voorlopig niet te achterhalen. We stellen ons voor dat het fantastisch wijndrinken door de adel en de hogere burgerij, zoals de berekeningen voor de 14e eeuw het hebben bewezen, tot het verleden behoort. Het is echter waarschijnlijk dat er in de 18e eeuw meer wijndrinkers waren dan vroeger.

Maar zoals we 't hier verder zullen zien, is het alcoholisme als dusdanig sedert de Middeleeuwen sterk toegenomen, ten gevolge van het drinken van jenever en likeur, niet alleen meer door de «gegoede» standen, maar vooral door de massa. En daar lag het gevaar!

II. BIER

Gegiste dranken, zoals bier, zijn zo oud als de straat. Egypte wordt aanzien als het land waar een bierindustrie, in het stadium van het ambachtenbedrijf, het eerst tot stand is gekomen. De vestiging van het Romeins imperium betekende een gestuite ontwikkeling van de brouwtechniek, daar in het wereldrijk van Rome in en om de Middellandse Zee, de wijnbouw en het wijnverbruik een alomheersende positie hebben bekleed. Een uitzondering geldt wellicht alleen voor Gallië dat in die eeuwen nog niet de grote wijnproducent van later is geworden, en waar het brouwen van bier nog steeds van zekere betekenis zal zijn geweest, althans als huisvlijt. Men vergete trouwens ook niet dat de voortbrengst (niet de handel) van wijn nooit het historisch proces van huisindustrie naar ambacht en vandaar naar grootbedrijf - kapitalistische onderneming, zal doormaken, zoals zulks voor bier en jenever het geval is geweest.

De inval van de Germanen moet ook geïnterpreteerd worden als een overwinning van Cambrinus op Ceres, ten minste oppervlakkig beschouwd. Want de Germanen zijn altijd de grootste bierdrinkers geweest — de Vlamingen niet uitgezonderd — om redenen van landbouweconomische aard: in hun land gedijen de druiven niet. Eeuwenlang is het bierbrouwen echter huiselijke arbeid — vrouwenwerk — gebleven, evenals het broodbakken, waarbij dezelfde grondstof, graan, tot deeg verwerkt wordt, om na de gisting, gebakken te worden, terwijl anderzijds deeg met

water vermengd tot bier wordt verwerkt, schematisch gezien natuurlijk: Beide industrieën ondergaan in de loop van de eeuwen de evolutie van huisvlijt naar ambachtsbedrijf, zonder dat het eerste stadium ooit zal ophouden te bestaan: nu nog bakken de landbouwers hun brood meestal zelf, terwijl bier niet meer aan huis gebrouwen wordt door «eigenbrouwers», ten minste in West-Europa niet meer. Integendeel: het brouwbedrijf is meer en meer een kapitalistische onderneming geworden of aan 't worden.

Wat het bier als volksdrank sedert de Middeleeuwen voor de Germaanse landen betekend heeft, is moeilijk te overschatten, in een tijd dat er koffie noch thee bestonden (deze dranken kwamen niet in voege vóór de 17e eeuw). In een tekst uit het archief van de Raad van Financiën, van 1765, heet het: «Het volk drinkt bier zoals het brood eet.» Bij elke maaltijd bier, soms ook bierpap, biersoep, enz. Het «gerstensap» lag zo in het volksgebruik verankerd, vermengd met een sterke dosis bijgeloof, dat hem allerhande deugden werden toegeschreven, die hun neerslag in de volksmond, onder vorm van bierverzen en fuiflieders, hebben gevonden. Het bier laaft de dorst (of geeft dorst: de twee uitdrukkingen betekenen eigenlijk hetzelfde!), bier is gezond en geneest, «Bier und Brot machen Wangen rot»; het is voedzaam: «Bier ist flüssiges Brot», «Brot ist Bier in fester Form» en maakt vrolijk²². Er wordt zelfs in de heldensagen aan het bier een magische kracht toegeschreven: godinnen brouwden gerstensap en reikten de bekers aan de helden. Vooral sterk bier, in de maand maart gebrouwen (Märzbier) was voedzaam en bloedzuiverend. Maar een feit dat de tijdgenoten besproken noch bezongen hebben, is dat het gebruik van bier (een gekookte drank) duizenden mensen heeft behoed voor besmettelijke ziekten, toen het drinkwater in de Lage Landen van zeer verdacht gehalte was. Dat de afgunst tussen bierbrouwende steden, vooral in Duitsland, en tussen wijn of bier producerende landen («vinum laetificat, cerevisia tristat») daarbij een hartelijk woordje heeft meegesproken, ligt voor de hand. Ook moraliserende bespiegelingen zijn daaraan niet vreemd gebleven:

«Ein Trinker, ein rechter, säuft nicht»

ofwel :

«Wer trinkt ohne Durst,
Und isst ohne Hunger,
Stirbt desto junger.»

(22) Volgens F. WEBER, *Essai historique sur la brasserie française* (Soissons 1900) blz. 210, zou er zelfs in het Walenland gezegd worden: «Où le brasseur entre, le boulanger n'entre pas.» Het equivalent bestaat trouwens in het Duits.

zonder dat deze raadgevingen moeten beschouwd worden als de voortekenen van het latere anti-alcoholisme (de overgrote meerderheid van voormelde spreuken getuigen trouwens van instemming²³).

Op de techniek van het bierbrouwen kunnen we hier niet ingaan; daarover bestaan trouwens uitvoerige werken²⁴. We vermelden hier alleen dat de hop, die nu als een onmisbaar bestanddeel van het bier doorgaat, niet vóór de 10e eeuw bekend was, maar sedertdien vanuit Zuid-Duitsland meer en meer geproduceerd werd in Vlaanderen (streken van Aalst en Poperinge, sedert de 12e of 13e eeuw waarschijnlijk), en naar Engeland uitgevoerd werd van de 16e eeuw af²⁵. Of echter het spreekwoord:

« Hops, Reformation, bays and beer,
Came into England all in one year »

helemaal aan de werkelijkheid beantwoordt, is vooralsnog niet te achterhalen, evenmin als de vraag of onze tijdens de godsdienstonlusten in de 16e eeuw uitgeweken landgenoten de smaak van de Engelse bierdrinkers hebben beïnvloed. Wel schijnt het uitgemaakt te zijn, dat de Engelse brouwers in de Middeleeuwen geen hop gebruikten om de smaak van hun bier aan te passen aan het verlangen van hun klanten; ze deden het door keur en dosering van graansoorten, ook wel door vermenging met andere geurige kruiden, zoals ook op het vasteland. De naam van « bier » zelf dateert uit de late Middeleeuwen; de vroegere zekering was *cerevisia*, *cervoise*, bier zonder hop.

De grootste bierdrinkers in de Middeleeuwen en in de Moderne tijden waren de Duitsers, de Denen en de Nederlanders, en de Duitse hansasteden de grootste producenten, meer nog dan de Beierse steden:

« Hamburg ein Brauhaus,
Lübeck ein Kaufhaus.

(23) Wij verwijzen hier naar het boekje van L. HERMANN, *Das Bier im Volksmund* (Berlijn z.d., 1927²), met talrijke spreuken, gedichten en liederen. Een dergelijk werk in het Nederlands kennen we niet. Men zou overigens moeten aannemen dat het Nederlands taalgebied niet zo rijk is geweest aan spreuken ontleend aan de drankgewoonten, te oordelen naar K. TER LAAN's *Nederlandse spreekwoorden, spreuken en gezegden*, met bibliografie ('s Gravenhage, 1950).

(24) M. DELBRÜCK, *Brauerei-Lexicon*, 2 dl. (Berlijn 1925); — F. SCHOELHORN, *Bibliographie des Brauwesens*, I (Einsiedeln 1926); — dezelfde, *Französische Brauliteratur* (Einsiedeln 1928); — H. BLINK, *Geschiedenis en Verbreiding van de bierproductie en van den bierhandel*, in *Tijdschrift voor Economische Geografie*, 5, 1914. — H. BLINK, *Bierbrouwerijen en Bierhandel in Nederland, historische en hedendaagse opmerkingen*, in: *Vragen van den Dag*, 1900.

(25) O. MAES, *Histoire de la culture du houblon*, in *Revue d'Economie agricole et alimentaire* (Brussel 1944), nr 1. P. LINDEMANS, *op. cit.*, II, blz. 141.

Over het aantal brouwerijen spreken we later. Terloops echter signaleren we hier dat Gent in de 14e eeuw 109 publieke brouwerijen zou hebben geteld, plus de huis- en kloosterbrouwerijen²⁶. Sedert de 14e eeuw wordt veel bier geïmporteerd; we noteerden (voor de 16e eeuw): uit Engeland, Hamburg, Bremen, Lüneburg, Lübeck, Delft en Friesland; ook wordt er van «Huypenbier» gesproken, echter niet van Beiers bier²⁷. Al die waar kwam over Amsterdam, Antwerpen en Mechelen in België. Men heeft uitgerekend dat in een enkel jaar tijds (1370?) 7200 tonnen Hollands en Duits bier in Brabant werden ingevoerd²⁸. Te Antwerpen had het bijna het verbruik van wijn verdrongen en leverde als accijns in de 18e eeuw meer dan de helft van het stadsinkomen op²⁹. 't Is waarschijnlijk dat het in de loop van de 16e eeuw is geweest dat de steden Leuven, Mechelen, Diest, Tienen, Zout-Lœuw en Hoegaarden centra van bierproductie zijn geworden: de belemmeringen op het verkeer tijdens en na de godsdienstoorlogen hebben de nationale industrie bevorderd. De vestiging van talrijke brouwerijen langsheen de Oostgrens van Brabant houdt o.i. verband met de graanpolitiek van de regering en de smokkelhandel, gericht op het prinsbisdom Luik, waar het verbruik van brouwgraan zeer dikwijls verboden was; ook met het bestaan van talrijke vrijdorpen (enclaves) die haarden van sluikehandel waren.

De 17e en 18e eeuwen zijn vervuld van conflicten tussen brouwers, herbergiers, hophouwers en drinkers. Ten tijde van graanschaarste wordt door de regering het gebruik van gerst (winter- of zomergerst) en andere graangewassen voor het brouwen of stoken, vooral dit laatste, verboden of beperkt. Soms zijn het de brouwers die zich verzetten tegen de uitvoer van hop: de Brusselse brouwers verbruiken echter weinig hop; hun «fabrique principale consistait dans la bière blanche, qui pour ainsi dire n'a besoin que d'odeur de houblon», terwijl de brouwers van Aalst vooral bruin bier voortbrengen³⁰. Dikwijls ook wordt er geklaagd over de stedelijke belastingen op het bier; waarop de stadsmagistraten aan de burgers, op aandringen van de brouwers, verbieden 's zondags namiddag, tijdens de gebruikelijke

(26) O. MAES, *op. cit.*, blz. 16.

(27) A.R.A.B., *Corps des Métiers*, nr. 460; F. WEBER, *op. cit.*, blz. 258.

(28) R. DOEHAERD, *Bierhandel van Brabantse kooplieden met Nederland in de 14e eeuw*, in *Hand. Kon. Kring v. Oudheidkunde te Mechelen*, 1946, blz. 84-89.

(29) F. PRIMS, in *Antwerpsch Archiefblad*, 2e reeks, VIII, 1932, blz. 139. — *Antwerpen in de XVIIIe eeuw* (Antwerpen) 1952) blz. 59, en *passim*.

(30) A.R.A.B., *Raad van Financiën*, nr 4451. KEICKENS, *Hoe men bier brouwen en slijten moest te Brussel ten tijde van Keizer Karel*, in *Dietsche Warande*, 1897.

wandeling, een goedkoper pint op de buiten te gaan drinken: de stadspoorten zullen dan wel vroeger gesloten worden. De brouwers vroegen zelfs dat het brouwen van bier zou verboden worden in de omgeving van Brussel. Of al die conflicten het verbruik van het zo zeer gegeerde bier zullen verminderd hebben, valt daarbij zeer te betwijfelen, als men bedenkt dat onze ijverige voorouders in hun pint schuimend gerstensap de zo nodige ontspanning na afgedaan koeliewerk, en de zo onontbeerlijk gachte aanmoediging voor komende arbeid meenden te vinden. Het drinken van bier was een supplement op ontoereikende voeding. Dat was het gezonde aspect van de zaak. Minder interessant was het overdadig gebruik van bier: het leidde al te vaak tot bras- en vechtpartijen — « koud bier maakt warm bloed » — en tot sociale rampen.

Want men vergeete niet dat het gewoon bier in vroeger tijden vast en zeker een hoger alcoholgehalte had dan nu. Als bewijs daarvan de volgende gegevens over het nodige graan: « Voor een brouwsel Henegouws bier van 40 tonnen, elk van 50 loten, gebruikt men acht mudden wintergerst. Voor sterk bier neemt men dezelfde hoeveelheid gerst voor een brouwsel van 27 tonnen; voor dun bier (voor de arme lieden), voor een brouwsel van 53 tonnen »³¹. Dus voor gewoon bier: 2800 l. graan voor 3500 l. bier; en voor « fluitjesbier »: 2500 l. gerst voor 6500 l. bier. Volgens deskundige berekening bekomt men voor het gewoon een alcoholgehalte van ongeveer 5°; voor sterk bier: aanmerkelijk meer. Maar men mag aannemen dat de talrijke biersoorten van lokale, regionale of nationale faam tot de klasse van « sterk », « speciaal » of « extra » bier behoorden³². Zulks was ook het geval met de Engelse en Noord-Duitse producten, waarmee ons land overvloedig werd bedeed, maar waarvan het verteer beperkt bleef tot de bezittende klasse. Er werd natuurlijk ook wel « klein » of dun bier gedronken door het gewone volk. De kwantitatieve verhouding « sterk » en « dun » bier is niet te bepalen. In de mannenkloosters b.v. veel meer sterk bier, in de vrouwenkloosters veel meer dun.

(31) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 4448. Een andere, maar minder duidelijke tekst, voor Doornik, onder hetzelfde nummer.

(32) P. E. WAUTERS, *Dissertation sur la manière de faire l'Uytzet* (Gent, an VI). De brouwer Van Assche, te Brussel (18e eeuw) brouwde een soort Engels bier « à l'angloise » en gebruikte daartoe 3 rasieren graan per ton (in plaats van 1½ à 2). Waarbij hij aanmerkt: « il ne me semble pas même que les bières de Malines, de Nivelles et de Douai, qui sont les plus fortes que je connoisse, approchent en aucune manière de cette bière, qui, lorsqu'on la jette sur la braise, s'enflamme à peu près comme l'eau de vie ». En hij voegde er aan toe dat hij voor dat bier, als het voor Amerika bestemd is, 4 à 5 rasieren kan gebruiken.

We zouden hier ook enkele bladzijden moeten wijden aan de sociaal-economische organisatie van de brouwers- en aanverwante gilden en ambachten (hotelhouders, tappers, kuipers, sjouwers, enz.). Te Brussel in ieder geval waren de brouwers de rijkste en meest geziene industriëlen van vroeger. Daarin moet ook een bewijs gezien worden van het belang van het bier voor onze nationale economie. Een speciale studie zou deze nijverheid en haar sociale inrichting wel verdienen³³. Want haar organisatie dateert uit de Middeleeuwen, misschien wel uit de 13e eeuw.

III. BRANDEWIJN EN LIKEUR

Hier hebben wij te doen met gedistilleerde dranken, verkregen door middel van een kolf of alambic, uit gegiste producten. Het woord « alambic » is van Arabische oorsprong, en herinnert aan de alchemische bewerkingen, waarvan wijn het voorwerp was, operaties dus die tot doel hadden reeds bestaande alcohol (nog een Arabisch woord) van de wijn af te zonderen. Zulks gebeurde al in de Oudheid. In Egypte o.m. werd alcohol gestookt voor het vervaardigen van reukwerk. Ook de Arabieren kenden het gebruik van kolven, die waarschijnlijk over Spanje door Europa tijdens de Middeleeuwen werden overgenomen. Verder dan een soort hokus-pokus-bewerking kwam het voorlopig niet. Aan het verkregen alcohol-product werden miraculeuze deugden op het gebied van de heilkunde toegeschreven. Vandaar de mooie namen van brandwater, eau-ardente, quinte-essence, liqueur divine, mercure végétal, air animal (?), eau flagrante, esprit ardent, sterk water, âme du vin, goudwater, enz.³⁴ Een volksdrank is jenever tijdens de Middeleeuwen niet geworden.

Zulks is gebeurd in de loop van de 16e eeuw: van de wijn werd meer en meer alcohol afgezonderd, en de verkregen drank (cognac, in de streek van Angoulême en La Rochelle) werd uitgevoerd en van lieverlede geprezen. De streek was trouwens rijk aan wijn van mindere kwaliteit, en lag bij de Oceaan³⁵. In 1514

(33) Een dergelijke studie bestaat voor België niet; we moeten verwijzen naar de algemene bibliografie over de geschiedenis van het ambachts- en gildewezen. Voor Brussel: een paar bladzijden in WAUTERS, *H're de Bruxelles*, II, blz. 586-587. Zie ook H. VAN HOUTTE, *Histoire économique*, passim. Voor Nederland: E. TIMMER, *De generale brouwers van Holland* (Haarlem 1918). Voor Frankrijk: L. DUBOIS, *Le régime de la Brasserie à Lille des origines à la Révolution* (Lille, 1912); F. WEBER, *Essai historique sur la brasserie française* (Soissons 1900). Voor Duitsland, zie hierboven.

(34) L. JACQUET, *L'Alcool. Etude économique générale* (Parijs 1912) passim.

(35) R. DELAMIN, *Histoire du Cognac* (Parijs 1935) passim. Uit het begin van de 16e eeuw dagtekenen enkele tractaten over het distilleren in 't algemeen van dranken voor mediceaal en dagelijks gebruik.

kwam te Parijs een gilde van de mosterdmakers-azijnbrouwers-stokers tot stand, in 1537 een afzonderlijk gilde van de azijnbrouwers en stokers. Honderd jaar later een afzonderlijk gilde van de stokers en eaux-de-vie-verkopers. In de 17e eeuw nam de likeurbereiding en -handel een grote uitbreiding: een gilde der « limonadiers » ontstond in 1675; deze likeurstokers mochten « composer et vendre toutes limonades ambrées, parfumées et autres eaues de gelée et glace de fruits et de fleurs, même les eaues d'anis et de canelle et frangipane, de l'aigre de cidre, du sorbec et du café en grains, en poudre et en boisson... aussi vendre des vins, des fruits confits et confitures... » Weldra echter ontstonden wrijvingen met de venters; vandaar het verbod aan dezen opgelegd te verkopen levende waters en likeur « dans les rues, sur les tables et escabelles... de poser sur lesdites tables des fontaines, tasses et flacons d'étain... »; ze mochten daarna alleen hun bedrijf uitoefenen op een zekere afstand van de winkels van de limonadefabrikanten³⁶.

Tegen het einde van de 16e eeuw werd in de Nederlanden graanjenever gestookt. Want reeds door een plakkaat van 20 maart 1601 wilden de aartshertogen Albert en Isabella het overdadig gebruik van brandewijn te keer gaan³⁷. 't Is niet zeker dat het hier uitsluitend om graanjenever ging; want ook in de wijnstapelpplaatsen Antwerpen en Amsterdam werd alcohol uit minderwaardige of verzuurde wijnsoorten overgehaald, tevens ook uit bedorven graan³⁸. Interessant is de geschiedenis van het ontstaan en de ontwikkeling van de brandewijn-industrie in Noord-Nederland, vooral te Schiedam en te Rotterdam: men noemde haar producten: jenever, moutwijn, brandewijn, brandemoris. Dat de opkomst van deze bedrijven verband houdt met de gewijzigde handelspositie van de Noord-Nederlandse provinciën na de scheiding van Zuid en Noord, en dus met de bloei van de overzeese handel, is waarschijnlijk. Naar de mening van de beste kenners van deze geschiedenis, zou de nieuwe industrie eerst gevestigd zijn geweest in de « grote » steden Amsterdam en Rotterdam, om dan, om redenen van hygiënische aard (het vetmesten van

(36) P. CLAQUESIN, *Histoire de la communauté des distillateurs. Histoire des Liqueurs* (Parijs 1900) blz. 12, 13, 19, 21, 26, 35, enz.

(37) G. WILLEMSSEN, *Trois siècles de lutte contre l'ivrognerie* in Bull. de l'Acad. roy. d'Archéol. Belg., 1904, I, blz. 162.

(38) In 1545 reeds vroeg een Italiaans arts te Antwerpen het monopolie voor het fabriceren van een soort likeur: « composer et brasser une sorte de boisson et buvrage nommé vin d'eau de vie ou vin artificiel... pour la sustentation des subgetz illecq... vin blanc et vin rouge, fabricqué avec des produits venant de l'étranger... et fournir aux armées de S.M.... » De regering antwoordde op het verzoekschrift dat ze het advies van andere geneesheren eerst zou inwinnen. A.R.A.B., Audience, nr 1640.

duizenden varkens binnen de stadsmuren) overgebracht te worden naar de buiten (Weesp, Schiedam)³⁹. Met het verbod op de invoer van de Franse eaux-de-vie onder Lodewijk XIV, tweede helft van de 17e eeuw, breken de topjaren van de Hollandse moutwijnindustrie aan. Onze provincies zullen ook wel in een zekere mate aan de winstgevende alcoholvaart op de koloniën hebben deelgenomen; in de 18e eeuw zeker. Alleen één voorbeeld: in 1783 vroeg de bekende groothandelaar Romberg, van Gent, vergunning om op zijn schip *Le Roi du Congo*, 42 pijpen brandewijn (23000 l.) naar de kusten van Nieuw-Guinea te mogen voeren⁴⁰.

Dat de graanbrandewijn dadelijk veel aftrek bij de zeelui heeft gevonden, kan men begrijpen uit de spreuk:

« Des zeemans allerbeste compas
Is een gevuld jeneverglas. »

En dat de brandemoris van de 16e eeuw af in grote en talrijke vaten en bemande flessen naar de koloniën en overzeese kantoren werd vervoerd, is bewezen: we staan hier op de drempel van de Europese expansiepolitiek door middel van omkoperij van inboorlingen, met jenever, gin, whisky en cognac, en die tot in de 19e eeuw zulk een smet zal werpen op de blanke beschavers.

Werd Hollandse jenever naar Zuid-Nederland uitgevoerd? Heel zeker in de 18e eeuw; de Hollandse garnizoenen in het zuiden van ons land geïnstalleerd sedert het Barrière-traktaat, hebben stellig de invoer van Hollandse jenever in de hand gewerkt, maar ook in de 17e eeuw? Ons onderzoek in de betreffende archieven heeft niets opgeleverd; zulks bewijst echter niets, voor noch tegen. In 1674 schreef de regering een telling uit van de voorhanden stocks wijn en brandewijn in de steden. Van de verklaringen van de stadsmagistraten zijn er ons enkele bewaard gebleven⁴². Daarin wordt meestal geen onderscheid gemaakt tussen Hollandse en Franse brandewijn (meestal cognac); waar het wel gebeurt, wordt alleen deze laatste genoemd. Te Brugge b.v. werden 1810 sesters « brandewijn » bevonden (63.000 l.); te Antwerpen 697 amen (104.550 l.), deze getallen als minima te beschouwen, om redenen van wantrouwen en bedrog vanwege de

(39) C. KRAMERS, *De Moutwijnindustrie te Schiedam* (Amsterdam 1947-1946) blz. 126, 130, enz. We ontleen aan dit uitstekende werk enkele hiernavolgende details.

(40) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 5000.

(41) Ook werd brandewijn overgehaald uit druiven, honing, fruit en groenten(?) volgens een memorie in de Raad van Financiën, nr 8671. Te Brussel waren de brandewijnstokers ondergebracht in het gilde van de hoedemakers!

(42) A.R.A.B., Audience, nr 2214².

houders. Uit een andere bron vernemen we dat in 1677 meer dan 30 stokers te Antwerpen werkzaam waren⁴³. Wat nu het begin van de 17e eeuw betreft, menen we dat de krijgsgebeurtenissen en de scheiding een hindernis zijn geweest tegen het regelmatig invoeren van Hollandse jenever, ten minste dan toch op sommige ogenblikken: de officiële documenten spreken niet over brandewijn, maar wel over graan, vis, bier, wijn en... buskruit. De handel in brandewijn zal wel « secretelijk » gebleven zijn. Na het sluiten van het Bestand in 1609 zullen de poorten wijder zijn opengegaan voor Hollandse jeneverimport⁴⁴. 't Is ook waarschijnlijk dat de Hollanders Franse eaux-de-vie ons land binnensmokkelden, want hun handelsbetrekkingen met Bordeaux en La Rochelle waren zeer intens.

De topjaren van de stokerij en van het brandewijnverbruik breken aan met de 18e eeuw: vreemde alcoholische dranken worden in grote hoeveelheden ingevoerd, en de nationale industrie doet haar eerste stappen, met of buiten het initiatief van de regering⁴⁵. Deze wint met al dat verteer een flinke duit; de steden ook; en er gaan geen stemmen op tegen de staatsbescherming. De smokkel langs de grenzen houdt gelijke tred met de regelmatige handel, want de zware belastingen werden ontdoken. Een tijd van weldadige en langdurige vrede ook kennen onze voorouders in die eeuw. En als ons land dan toch enkele vreemde bezettingen heeft moeten verduren, is het brandewijnbedrijf er flink mee gevaren!

De overgrote meerderheid van de alcoholische dranken zijn van Franse of van inlandse oorsprong. Tussen de buitenlandse eaux-de-vie wordt door de Raad van Financiën het volgende onderscheid gemaakt: « les plus fortes sont celles de Bordeaux et du Languedoc; les plus agréables au goût viennent de Cognac, de la Rochelle, de Nantes. Il y a encore les eaux-de-vie d'Espagne qui sont très fortes (bedoeld worden hier waarschijnlijk de Spaanse koloniën met hun rum), leur qualité au goût n'est point aussi agréable, elles ont un goût plus terreux, ce qui vient souvent de ce qu'elles ont été tirées des lies de vin » (?)⁴⁶. Zwitserland importeert in België « kersewasser » gedistilleerd uit gestampte kersen. Deze ingevoerde brandewijnsoorten worden trouwens hier vermengd met allerhande extracten, soms ook met wijnspiritus,

(43) A.R.A.B., Spaanse Geheime Raad, nr 1330.

(44) J.H. KERNKAMP, *De handel op den vijand*, 2 dl. (Utrecht z.d.) passim. In 1598 verbood Philips II onder protest van onze gewesten, alle handelsbetrekkingen met N. Nederland, maar de smokkel kon hij niet beletten.

(45) Over de inlandse graanstokerijen, zie P. LINDEMANS, *op. cit.*, blz. 27 vv.

(46) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 9121.

tot likeur en zeer sterke jenever. Soms wordt er ook vernis uit vervaardigd.

Hier nu enkele bijzonderheden betreffende de ingevoerde hoeveelheden:

Te Gent, in 1724, heeft een zekere M. De Brauwer, koopman, 400 pijpen eau-de-vie uit Nantes ingevoerd (220.000 l.). Te Brugge, in 1787, vraagt de genaamde Van Lierde, wijnkoopman, verlot aan de regering om te mogen opslaan een partij rum bestaande uit 283 pijpen, 73 halve pijpen en 6 vaatjes, komende van Grenada (dus 177.520 l.). Een ander koopman van Brugge, Niklaas Ley, verklaart in 1756 dat hij in Z.M.'s opslagplaats heeft gedeponereerd: 30 stukken eau-de-vie, en enkele dagen later nog 50 stukken (36.000 l.), uit Nantes⁴⁷. De Net, koopman ibidem, ontvangt in 1780 150 pijpen « eau-de-vie de Charente » (cognac, 82.500 l.). Kooplieden uit Brussel, met name Michel Alexandre, A. J. Lateur, en Gillyns; kooplieden uit Antwerpen, Oostende, Gent, vragen gelijkaardige vergunningen. Gillyns b.v. verkrijgt van de regering toelating om zijn brandewijn op te bergen in de kelders van het stadhuis te Brussel; in 1779: 248 amen (37.200 l.); in hetzelfde jaar betreft hij uit Oostende 35 stukken (15.750 l.). Uit andere documenten blijkt dat een gedeelte van al die brandewijn bestemd was voor uitvoer of voor bevoorrading van de garnizoenen. Een te Brussel gevestigd Engels koopman, Alexander Jolly, verzoekt om opheffing van stedelijke belastingen op zijn « syrop de punch », die hij fabriceert uit rum, sinaasappelen, citroenen en suiker. Te Brussel bestonden overigens andere likeurfabrieken; we vermelden o.m. die van N. Laurent, van 1753 tot 1784, toen zijn zaak werd overgenomen door een zekere A. Bouvier, tevens parfumeur; deze fabriceerde « des liqueurs composées et mises en sève de fruits, sirops, eaux de senteur, élixirs, quintessences et toutes autres espèces semblables de sa composition »⁴⁸.

Een feit is dat te dien tijde ontzaglijk veel brandewijn gedronken werd: de geïmporteerde door de bezittende klasse, de inlandse door het gewoon volk; de garnizoenen deden de rest! Vooral langsheen de rijksgrenzen werd veel jenever binnengesmokkeld, uitgeleverd, gestookt en gedronken. Maar ook het hertogdom Luxemburg (huidige provincie en groot-hertogdom) had de bedenkelijke reputatie een jeneverland te zijn. Want hier werd jenever uit rogge gebrand, alle verbodsplakkaten ten tijde van graanschaarste ten spijt. In tijden van graanovervloed was het natuurlijk

(47) Ibidem, nr 5277.

(48) A.R.A.B., ibidem, nrs 5276, 5293, 5287, 5297, 5298, 5301, 5307, enz.

nog erger. Waarbij dan nog alcohol gestookt werden uit peren en wilde vruchten, vermengd met Franse en Lorreinse brandewijn, « *boisson plus mal saine que celle du seigle* », beweert een inwoner van Keurich, die in 1749 aan de regering te Brussel toelating vroeg alcohol uit rogge te mogen distilleren, niettegenstaande het verbod⁴⁹. Met « wilde vruchten » worden natuurlijk bedoeld sleepruimen, waaruit quetsch werd vervaardigd. De aanleiding tot het verbod op het gebruik van graan voor jeneverbereiding was het ongunstig advies door de ambtenaren over de toestand in Luxemburg uitgebracht (1738)⁵⁰. Daarin heette het dat de boeren Z.M.'s rechten ontdoken door het gebruik van rogge voor de branderij, zodat de brandewijn zó goedkoop was geworden, dat geen Franse wijn meer ingevoerd werd: « *le nombre de distillateurs augmente de jour à autre, et en si grand nombre que le paysant... ne songe qu'à boire de l'eau de vie à raison du vil prix si bon marché* ».

De Raad van Financiën schat de uitvoer van jenever voor het jaar 1732 op 1147 amen, dus ongeveer een 170.000 l. De branderij van Nieuwpoort, in 1782, met 21 « standen » elk van 21 loten, kan jaarlijks 80784 loten of stopen (200.000 l.) voortbrengen⁵¹. Te Namen had in 1750 de magistraat de stadsbrandery verpacht aan de stokers G. Genotte, N. Dautrebande en de Wwe Bauchau, die zich verbonden tot een jaarlijkse productie, drie jaren lang, van 80 tot 10.000 potten⁵²; ze vroegen echter deze hoeveelheden uit Nederland te mogen importeren, om redenen van besparing van graan. In 1783 meent de Raad van Financiën dat een verbruik van een half lot ($1\frac{1}{4}$ l.) per week door de vissers van De Panne (« *l'établissement de la peche à la Kerckpanne* ») voldoende is⁵³. Van 1782 wordt het verbruik van jenever in « *la Flandre rétrocedée* » geschat op 157.228 loten (275.000 l.)⁵⁴. Maar deze streek was een echt smokkelaars- en drinkersnest.

Niet alleen in West-Vlaanderen, ook in Brabant waren veel liefhebbers van een flinke borrel. Zo werden er in 1760 bevonden:

te Leuven:	38	distilleerketels	van te samen	8778	potten;
te Diest:	40	»	»	6480	potten;
te Tienen:	39	»	»	5975	potten;
te Aarschot:	20	»	»	2236	potten;
te Werchter:	6	»	»	662	potten;

(49) *ibidem*, nr 5272.

(50) *ibidem*, nr 5268.

(51) A.R.A.B., *ibidem*, nr 5299.

(52) *ibidem*, nr 5273.

(53) *ibidem*, nr 9125.

(54) *ibidem*, nr 9126.

te Halen: 5 » » » 645 potten;
enz.⁵⁵.

Te Asse werden in 1725, in zes maanden tijd, 1752 potten brandewijn gestookt; te Londerzeel 445; te Willebroek 621 (plus 36 potten Franse jenever en 71 potten Hollandse) van juni tot november, en 755 van december tot mei; te Huldenberg 320 potten, enz.⁵⁶. In hetzelfde jaar produceerde de stoker De Haemers van St.-Agatha-Berchem op 6 maanden tijd 6000 potten, het volgende halfjaar 6744 potten; ibidem de stoker Persmans 5044 potten (de andere stokers van Merchem, Mertens en Meert echter minder). Te Ganshoren, A. Van Heymbeke: 3731 potten; te Ter Hulpen 1724 potten. Telkens dus voor 6 maanden, de pot (of kruik) berekend tegen 1,5 l. Te Nijvel 1153 en 2830 potten; in het land van Gaasbeek 2975 en 752, enz.⁵⁷. In de stokerij van de Commanderie van Vaillempont (Brussel) werden in 1718 bevonden: 2 ketels elk van 7 amen (1050 l.), 1 ketel van 5 amen (750 l.) « den welcken is distillerende dagh ende nacht soo sondaghen als heylichdaghen volgens het segghen van den stoker »; voorts « twintig kuypen ofte stannen ieder groot seven kanen » en in het pakhuis 15 stukken brandewijn of 30 amen (4500 l.)⁵⁸.

Wat het aantal stokers betreft, zo trof men er in 1726 te Leuven 33 aan, producerende jaarlijks een 23.000 potten (34.500 l.) in 1765: 30; te Tienen 14; te Diest 20 (elders 25); te Etterbeek 8; te Elsene 5, te Nijvel 6, te Waver 5. Voorts in elk dorp 1, 2 of 3⁵⁹. In de huidige provincie Antwerpen: te Westerlo 7; te Hersselt 9; te Duffel 4; te Boom 6; te Borgerhout-Deurne 9; te Turnhout 31; te Herentals 28; in andere dorpen 2 à 5⁶⁰. Men mene nu niet dat het allemaal grote bedrijven waren, zoals we die nu kennen; het waren meestal familiale ondernemingen, veelal met een 2 à 3 werklieden; maar in geen enkel dorp ontbraken ze, en controle op hun voortbrengst was moeilijk, zoniet onmogelijk.

Een zeer interessant document is een « memoire » van de Staten van Namen, interessant omdat we hier een beraming van het brandewijnverbruik hebben, met het doel de aandacht te vestigen op de hoeveelheden graan die ieder jaar onder vorm van alcoholische drank verslonden worden⁶¹. Volgens bedoeld stuk

(55) A.R.A.B., Staten van Brabant, Supt nr 692.

(56) ibidem, Supt nr 693.

(57) ibidem, Supt. nr 694 bis.

(58) ibidem, Supt. nr 696.

(59) Ibidem, Supt. nr 696.

(60) A.R.A.B., ibidem, Supt. nr 699.

(61) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 1129.

ging 1/300 van het totale graanverbruik op in brandewijn, in de 158 parochiën met 82.500 inwoners, of 6.000 maten graan. Te Namen zelf, met zijn 25.000 inwoners, met inbegrip van het garnizoen (N.B. dat inwonerscijfer is zeker met de helft overdreven!), produceert de stedelijke stokerij jaarlijks 100.000 potten (150.000 l.); het gebruik per hoofd mag men aldus schatten op een 12 l., in de veronderstelling dat alles in de stad zelf verorberd werd, wat o.i. waarschijnlijk is, daar het platteland eveneens veel produceerde. Maar er werd ook zeker een aanzienlijk gedeelte van deze Naamse brandewijn door de buitenlieden en door de reizenden gedronken, zodat het individueel gebruik van 12 l. een onbetrouwbaar getal is.

De hoeveelheid graan die verstookt werd in de tweede helft van de 18e eeuw, en nog meer onder de Fransen (1794-1814) moet ontzaglijk geweest zijn: in Brabant alleen 123.055 rasieren rogge en gerst, in het jaar 1772; in totaal door de Oostenrijkse Nederlanden 618.419 rasieren of 31.000.000 kg⁶², waarbij de onderscheiden provinciale Staten van geen verbod op het branden wilden horen, terwille van de zo gevreesde vermindering van hun inkomen.

Het aantal stokerijen zou volgens de préfet van het Dijledepartement (prov. Brabant) sedert het einde van de Oostenrijkse periode verdubbeld zijn, vooral in de Vrijdorpen, te Lembeek b.v. waar in 1789, 18 branderijen waren, thans, in 1802, 45! «tellement considérables qu'elles donnaient un produit au moins égal à toutes celles qui se trouvaient éparses sur le territoire composant aujourd'hui le département de la Dyle»⁶³. Volgens de schatting van de préfet zouden er in heel het departement 200 stokerijen werkzaam zijn, met 600 ruwketels elk van 160 pinten; elke ketel verbruikt jaarlijks \pm 1375 quintalen rogge, gerst of haver, dus te samen 825.000 quintalen (of centenaren), of ongeveer 40.000.000 kg per jaar! Dus voor Brabant alleen zo veel als voor de hele Zuidelijke Nederlanden in 1789, in ieder geval genoeg om 200.000 mensen te voeden. Waarbij de préfet meent dat «on ne peut nier que dans plusieurs cantons du département les dernières classes de la société ne fassent un incroyable excès de cette liqueur, dont l'effet le moins nuisible est de plonger dans l'abrutissement ceux qui en abusent». De brandewijn is trouwens veel te goedkoop. Het meerendeel van deze branderijen worden aangetroffen bij de boeren die er grote winst uit halen, meer voor de huur van hun land kunnen betalen, dik-

(62) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 1129 b.

(63) A.R.A.B., Préfecture de la Dyle, nr 842, en Mémoire statistique, blz. 164-165.

wijls echter ook hun labeur verwaarlozen; de pachters willen fabrikanten worden en de anderen willen 't hun nadoen (hier denken we aan de Normandische bouilleurs de crue). Waarop de préfet voorstelt de onder de Oostenrijkers bestaande belastingen weer te heffen. Ook de aanwezigheid van talrijke garnizoenen heeft het jeneverdrinken bevorderd⁶⁴.

Hierbij ter aanvulling nog enkele statistische gegevens over het aantal stokerijen in het Dijledepartement (ze komen uit hetzelfde document als hierboven): Leuven 43, Tienen 56, Diest 49, Aarschot 13, Hoegaarden 2, Haacht 3, Brussel 54, Halle 12, Lembeek 27 (zie hierboven), Nijvel 10, Waver 10, Gemappe 6, enz. In elke branderij van 4 tot 12 werklieden en 30 à 60 hoornbeesten, dit volgens een « mémoire des distillateurs » waarin beweerd wordt dat het grootste gedeelte uitgevoerd wordt, en geprotesteerd, zoals ook de maire van Leuven het deed, tegen het inmiddels opgelegde verbod op het graanstoken. De totale jaarlijkse opbrengst, berekend naar de verklaringen van de gemeenten, zou 56.897 hectoliter bedragen (steeds voor het jaar 1802), kwantum dat de préfet ver beneden de waarheid acht, daar de gegevens onvolledig zijn. In ieder geval komen het arrondissement Leuven, en de steden Leuven en Diest aan de spits.

In Oost-Vlaanderen waren er 1795, 181 branderijen in werking. Volgens een officiële berekening verbruikten ze dagelijks voldoende graan om aan 200.000 personen het levensonderhoud te bezorgen; voldoende brandkool om 9000 huishoudens te verwarmen, en voldoende haver om 2300 paarden te voederen⁶⁵. We weten nu wel heel goed dat we met dergelijke sensationele berekeningen zeer voorzichtig moeten omgaan, meer nog dan bij louter statistieken; maar beiden leggen toch wel de vinger op de wonde: het schrikbare alcoholisme van de 18e eeuw.

In voormeld dossier⁶⁶ komen ook enkele gegevens voor betreffende het jeneverstoken te Hasselt: 30 stokerijen met elk 3 ketels « qui produisent du genièvre sous peu de choses près aussi estimé que celui de Hollande »; « Hasselt semble avoir ravi pour toujours cette branche de commerce aux Hollandais; elle a défriché d'immenses bruyères, elle fait une culture précieuse en tout, particulièrement en garance (?) (meekrap), et en tabac (?) arosés de la piscine des bœufs... ». In de omgeving van Hasselt 12 à

(64) Eigenaardige praktijken waren in zwang: in juni 1794 werden te Brussel talrijke « dons patriotiques » aan de Keizerlijke legers gedaan door de bestaande maatschappijen als de Société littéraire en de Garde noble; onder deze giften grote hoeveelheden brandewijn, b.v. 16 stukken in éénmaal (7200 l.). Bij de intocht der Fransen na de slag bij Fleurus eveneens.

(65) J. DELHAIZE, *La domination française en Belgique*, II, blz. 259.

(66) Nr 842 van de Préfecture de la Dyle, A.R.A.B.

15 stokerijen, te Maastricht 15 à 20; te Eisden en Voeren 20 à 30 ketels, te Luik 60 à 80 ketels. De brandewijn van Leuven, Diest, enz. is van minder kwaliteit «parce qu'on n'y distille qu'une fois à cause de la cherté du charbon de terre». Elke ruwketel produceert dagelijks 59 l. jenever.

Onder het Franse regime heeft het jeneverstoken ongetwijfeld een nog hoger vlucht genomen dan onder de Oostenrijkers; met al de gevolgen van dien, uit economisch, physiologisch, psychologisch, sociaal, moreel en folkloristisch oogpunt. Over de toestand onder Willem I zijn we minder goed ingelicht: dat is voor een andere keer. Opvallend echter is dat in 1824-25 het arrondissement Leuven door het arrondissement Brussel voorbijgestreefd wordt: er zijn daar nog alleen 80 stokerijen in werking (36 liggen er stil) tegenover hier in het tweede arrondissement Brussel resp. 117 en 57; te Brussel alleen zijn er 59 in werking. In het arrondissement Nijvel 39 in werking, en 44 stil⁶⁷.

Er dient hier ook vermeld dat het gebruik van aardappelen voor het verkrijgen van alcohol sedert enkele tijd een grote uitbreiding schijnt genomen te hebben. De regering oordeelde het nodig door K.B. van 5 februari 1817 het gebruik van aardappelen voor brandewijnbereiding te verbieden, daar de prijzen van die onontbeerlijke vruchten steeds meer en meer de hoogte ingingen. Het besluit bleef echter zonder gevolg, want het jaar daarop moest de gouverneur van Brabant aan de burgemeesters nieuwe onderrichtingen geven. Men weet dat ten huidigen dage aardappelen in België niet meer gebruikt worden voor alcoholbereiding.

Nog een woord over alcoholometrie, vooraleer dit hoofdstuk te beëindigen.

Men mag zich afvragen welke het alcoholgehalte van de hierboven behandelde brandewijnsoorten was. We weten over dat aspect feitelijk zeer weinig, want alcoholometrie werd als wetenschap slechts sedert de tweede helft van de 18e eeuw beoefend⁶⁸. In de branderij van Waasten, waarover we het hierna zullen hebben, werd tegen het einde van de 18e eeuw het alcoholgehalte van de brandewijn gemeten, eerst door middel van de «areometer» van Baumé, daarna met de «densimeter» van Cartier, soms ook «spiritometer» genoemd, ofwel «œnometer» als het wijn betrof. De te Waasten geproduceerde jenever meette 20 graden Cartier, overeenstemmend met 53° Gay Lussac (de alcoometer Gay Lussac kwam eerst in voege na 1823).

(67) A.R.A.B., Belastingen van Brabant, nr 232.

(68) H. CROS, *L'alcoometrie et les alcoomètres* (Parijs 1896).

Alcoholische dranken met een gehalte van 53° zijn zonder twijfel « zeer sterke » dranken, zoals de huidige whisky b.v. of sommige Franse eaux-de-vie en likeuren. En het komt ons voor dat het alcoholisme van onze voorvaders nog rampzaliger afmetingen zal aangenomen hebben dan de verbruikte hoeveelheid het laat vermoeden. Want het bier was ook veel « straffer » dan heden ten dage!

IV. Z.M's BRANDERIJEN VAN WAASTEN EN NIEUWPOORT

In het laatste kwart van de 18e eeuw wordt de Oostenrijkse Staat brandewijnfabrikant en -handelaar, heeft men gezegd, en dat was zo. En niet alleen de Staat, maar ook de provinciale Staten (van Vlaanderen en van Henegouwen) en de steden⁶⁹. De oorzaak daarvan was natuurlijk de bestendige financiële armoede van de overheidslichamen en hun onophoudend azen op nieuwe bestaansmiddelen; en vervolgens ook de buitengewoon hoge winsten op alcoholindustrie en -handel: het lag dus voor de hand. Het volk dronk, de soldaten dronken, en vooral wat Vlaanderen betrof, de Engelse smokkelaars betaalden veel en harde munt voor de brandewijn « à la hollandoise », « à la flamande » en « à la Dunkerkoise. » Voor een gegeven tijdstip heeft men zelfs de indruk dat de in Vlaanderen gefabriceerde jenever grotendeels bestemd was voor uitvoer, dus voor de smokkelhandel op de Britse eilanden. In de kuststeden, te Oostende vooral, hadden zich Engelse handelaars gevestigd, die er helemaal op uit waren de west-kontinentale productie naar Engeland, ook wel naar Duitsland, over te hevelen. Maar niet alleen de brandewijn uit de staats- en provinciale branderijen ging naar het buitenland, ook kocht de Raad van Financiën Franse eau-de-vie en likeur te Duinkerken en verder op om ze uit te smokkelen over Nieuwpoort en Oostende⁷⁰. Een soort zwarte transitohandel dus,

(69) Tijdens de Belgische Revolutie van 1789 en het bewind van de Etats belgiques Unis, hadden de magistraten van Menen, Ieper, Veurne, enz. op eigen houtje stadskantienen ingericht. De herstelde Oostenrijkse administratie kon dergelijke dranklijsterijen niet dulden, naast de talrijke domaniale kantienen en stapelhuizen, die in West-Vlaanderen sedert enkele jaren goudmijnen voor de staatsfinanciën waren geweest. De Staat beweerde overigens dat het nodig was de talrijke gamizoenen van goedkope brandewijn uit de stokerij van Waasten of uit Duinkerken of Barcelona te voorzien. Conflicten tussen de Staatsregie en de steden waren onvermijdelijk, wanneer het de eerstgenoemde er om ging, zo goedkope brandewijn te leveren, en de steden sedert onheuglijke tijden het recht beweerden te bezitten, op de verkoop ervan belastingen te heffen. — A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 9116.

(70) Dat talrijke Engelsen zich te Oostende gevestigd hadden, viel niet in de

die eng verband houdt met de oorlog tussen Engeland en Frankrijk en met de Noord-Amerikaanse Vrijheidsoorlog: de gouden periode van de smokkelarij, ook op andere gebieden dan dat van de brandewijn. Daarover uit te weiden ligt echter niet op onze weg.

De productie van geestrijke dranken was georganiseerd volgens plaatsen en streken. We zagen reeds dat te Namen dit bedrijf verpacht was aan een drietal stokers, die er zich toe verplichtten jaarlijks een kwantum jenever te produceren. Elders, in Vlaanderen o.m. namen de Staten het initiatief tot het oprichten van branderijen, die zowat overal tot stand kwamen. In Brabant werd de productie aan het persoonlijk initiatief overgelaten⁷¹. In Henegouwen hadden de Staten een stokerij te Hyon.

In Vlaanderen ook werden staatsbranderijen opgericht te Nieuwpoort, te Brugge, te Eeklo, waarover we minder weten, en de voornaamste te Waasten, op de boorden van de Leie⁷². Over deze laatste geven we hier enkele bijzonderheden. Ze kwam tot stand, of beter gezegd: ze werd op een nieuwe leest geschoeid, op initiatief van de Raad van Financiën in het jaar 1770. De Raad stelde ze onder de bevoegdheid van de Regie der Lopende Middelen in «Bevrijd» Vlaanderen (la Flandre r troc d e); maar in feite was ze enkele jaren vroeger ontstaan, want in 1752 reeds werd ze aan Walckiers vader en zoon verpacht⁷³. Maar de Raad van Financiën bleef steeds de opperste meester: na 1770 besliste hij over benoemingen en uitgaven. De branderij was gevestigd bij het klooster der Dominikanen en bij het arsenaal. De Leie leverde natuurlijk het nodige water, dat aan de Waastse brandewijn zijn zeer gezochte smaak gaf; alleen ten tijde van het rotten van het vlas, dus in de zomermaanden, werd dat water als schadelijk voor de gezondheid geacht, en werd er uit reserves geput.

De uitrusting van de distilleerderij van Waasten was die van een 18e-eeuwse fabriek, dus tamelijk primitief⁷⁴; als personeel

smaak van de magistraat; want in 1760 klaagde hij erover dat die vreemde smokkelaars een oneerlijke concurrentie aan de gevestigde herbergiers aandeden, en na enkele jaren met de gemaakte fortuin naar hun land terugkeerden, een totaal verlies voor de stad, en dat ze door andere smokkelaars werden vervangen «die zich kwamen vetmesten op ons stoffelijk overschot». — A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 415 b.

(71) A. JULIN, *Les grandes fabriques en Belgique vers le milieu du 18e siècle* (Acad. Royale Belg., Mém. cour. T. 63, Brussel 1903-1904).

(72) De branderij van Nieuwpoort ging in 1779 over van de eigenaar Rousset op Van Turenhout en Co., van Brussel. Die van Duinkerken dateert van 1775. — A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 5295.

(73) Volgens het verslag van P. Versijden in nr 9120 van de R. van F.

(74) Een inventaris van de toestellen in nr 9167 van de Raad van Financiën.

waren er een twaalftal werklieden, een stoker, een pakhuisbewaarder, een bestuuder. De eerste directeur was een Hollander van Schiedam, met name Kruger, later, omstreeks 1782, opgevolgd door de Rotterdammer Hulsman, die door de bekende firma Osy was afgestaan. Van deze Hulsman werd daarbij zeer veel goed verteld: hij werkte met methode, de werklieden waren minder vermoeid, en, dit was wel 't voornaamste in de ogen van de hoge omes te Brussel: productie en kwaliteit stegen aanzienlijk!⁷⁵ De Staten van Holland stelden, om begrijpelijke redenen, alles in 't werk om de uittocht van geschoolde werklieden te keer te gaan, maar te vergeefs, want ook in de andere branderijen van Vlaanderen werden Hollanders aangemonsterd.

De arbeidstoestanden moeten daarbij ondraaglijk, we zouden nu zeggen onmenselijk geweest zijn. De werklieden stonden naakt voor hun stookketels, in zware rookwolken gehuld: zo had had ze de abt van Baudelo aangetroffen in 1782. Reeds in 1775 had de bedrijfsleider Gatterman de Raad van Financiën attent gemaakt op de pijnlijke toestand van « ces pauvres gens ». Winter en zomer begint het werk te 3 u. 's morgens, dan vóór de ovens tot 2 of 3 u. 's namiddags, vervolgens lossen en laden, de ketels klaar maken tot 7 u. 's avonds, soms tot 10 u. Alleen op zon- en feestdagen wordt er meestal uitgerust, ten minste na 1786; in de zomer soms ook, voor het herstellen van het gereedschap: « vous voyez clairement à quoy ces pauvres gens sont exposés: ils risquent tous les jours de gagner de pleurésies mortelles, en passant de la plus grande chaleur et presque nuds au froid le plus piquant; ils y devroient succomber, si leur corps par une habitude de plusieurs années n'étaient accoutumés à ces vicissitudes... ». Van een vermeerdering van het aantal werkrachten kan echter geen sprake zijn! Wel kreeg elke werkman per week een halve loot brandewijn (1¼ l.). Maar gemor en protest bleven niet uit. Gatterman vroeg zich zelfs af wat er van de onderneming zou geworden, als al de werklieden ze in de steek lieten⁷⁶. Ook deed de directeur soms zijn beklag, o.m. in 1782, over de onbekwaamheid van de meester-stoker: onverkoopbaarheid en vermindering van de opbrengst, die op rekening geschoven werden van het betreden van het werkhuis door vrouwen en meisjes tijdens en na het distilleren. Dan kon het natuurlijk niet boteren!

Hoeveel werd er jaar in jaar uit geproduceerd? We hebben

(75) Over de stokers te Schiedam en elders, zie P.J. DOBBELAAR, *De Brande-rijen in Holland*, blz. 107 en v.v.

(76) Over die sociale toestanden in de fabriek te Waasten, zie A.R.A.B., Raad van Financiën, nrs 9118, 9122, 9131.

daarover wel enkele statistieken. In 1778-1779 een maandelijks productie, met 6 distileerkolven, van een 10.000 Ieperse loten jenever (22.500 l.); in 1785-1786: van 10 tot 16.000 loten (voor het 12e jaar, dus 1782: 116.636 loten: een 250.000 l.) en de productie ging in stijgende lijn tot 1792. De stocks (= *retrouves*) waren steeds aanzienlijk: de waar moest niet te vers aan de kantienen (dat waren de officiële slijterijen) geleverd worden; in de jaren 1775-1780 werden soms in het stapelhuis meer dan 50.000 loten brandewijn aangetroffen (\pm 120.000 l.)! En dat alleen voor één branderij, die van Waasten, dus ongeteld de andere voormelde stokerijen die op volle toeren draaiden, de geheime stokerijen in de herbergen, de binnengesmokkelde jenever uit Frankrijk en Holland, en de leveringen van de groothandelaars aan de kantienen van Ieper, Komen, Diksmuide, Veurne, Izegem, Lo, Menen, Nieuwkerke, Poperinge, Roesbrugge, Roeselare, Waasten, Meesen en Wervik. De stocks in al die lokalen en kantoren van de Regie worden in 1775 geschat op 90.000 loten maat van Ieper, of 202.500 l.

Het alcoholgehalte van de gefabriceerde en geleverde brandewijn moest 19 à 20° bedragen, dus ongeveer 53° Gay Lussac (zie hierboven). Gekonkelfoesd werd er soms ook, o.m. door Gilleyns⁷⁷.

Jammer laten bovenvermelde statistische gegevens niet toe b.v. het hoofdelijk verbruik van jenever in Vlaanderen te berekenen, daartoe zijn ze te onvolledig en te onduidelijk soms. Maar van de ontzaglijke uitbreiding van de alcoholplaag en -smokkel in deze uithoek van het land zijn ze wel een bewijs; ook van de bloeiende zaken van de Oostenrijkse Staat.

Deze bloeiende zaken moesten de aandacht gaande maken van de revolutionnaires van 1789-1790, en van de onzure elementen die steeds in tijden van ontreddeering het hoofd opsteken. De branderij van Waasten en de andere ondernemingen van de Regie hadden het in ieder geval hard te verduren⁷⁸. Maar de onderneming was altijd zo renderend geweest dat de herstelde Oostenrijkse regering ze dadelijk opknapte. Van een staatsmonopolie kon echter nu minder dan ooit sprake zijn, daar zowat overal, te Hooglede, te Woemen, nieuwe branderijen ontstonden, op initiatief van en geötroieerd door de Staten van Vlaanderen. Hooglede o.m. werd een echt dorp van brouwers, stokers, herbergiers, geheime en publieke kroegbazen. Hardy, de directeur-generaal van de Regie, slaakte een noodkreet: « 't Is te vrezen dat

(77) A.R.A.B., Raad van Financiën, nrs 9128, 9129.

(78) *ibidem*, nr 9128.

West-Vlaanderen door allerhande jenever- en likeursoorten zal overstromd worden, ten nadele van de Volksgezondheid... en van het inkomen van Z.M.»⁷⁹.

Op 30 juni 1792 werd de stokerij van Waasten door een afdeling van het «*Légion des Belges et Liégeois réunis*» geplunderd, en 8185 loten brandewijn ontvoerd. In november werd ze tijdelijk stilgelegd, maar in december kwam ze weer in werking. Op 15 en 30 mei 1793 andermaal geplunderd. Maar op 10 november daarna, na een opflakking ten tijde van het beleg van Duinkerken, werd ze definitief gesloten: heel de inboedel, met ruwketels en spiraalbuizen, voor een waarde van 25 à 30.000 gulden, werd naar Ieper gevoerd, verkocht en gesmolten, toen inmiddels West-Vlaanderen operatiegebied geworden was, en de Oostenrijkse troepen aan de strooptochten van het Franse Noorderleger het hoofd niet meer konden bieden⁸⁰.

V. HERBERGEN, BROUWERS EN BRANDERS

Het is niet onze bedoeling in dit hoofdstuk volledige statistieken te geven over de stokerijen, brouwerijen en dranksluiterijen in ons land. En dat kan ook niet. Ons opzet is van meer bescheiden aard. Maar een feit staat vast: waar veel gedronken wordt, daar zijn veel herbergen, brouwerijen en branderijen. Het omgekeerde is natuurlijk ook waar: de gelegenheid maakt de drinker. En de openbare besturen werkten in 't geniep het drankverbruik in de hand, terwille van de stads- en staatsfinanciën, tot op het ogenblik dat de uitpattingen de aandacht van de politie wakker schudden, en eindelijk ook enkele overheidslichamen: Geheime Raad en stadsbesturen moesten ingrijpen.

We hebben hierboven reeds enkele statistische gegevens betreffende het verbruik van alcoholische dranken aangehaald; telkens hebben we voorzichtigheid aangeraden; voor de hierna volgende getallen ook. Want achter de officiële enquêtes zagen onze mensen altijd de fiscus en zijn vraatzucht! Maar andere elementen moeten die getallen verdacht maken. We denken hier b.v. aan de getallen voor het jaar 1693. In dit jaar werd een telling door de Staten van Brabant uitgeschreven, met het oog op 's lands bevoorrading in graan. Het staat buiten twijfel dat,

(79) *ibidem*, nr 9135. Ook in de streek van Roeselare waren de geheime «*koten*» talrijk; uit een verslag van de accijnsbeambten van 1772: «*sans y comprendre au moins une trentaine de petites chaumières qui se trouvent dispersées dans différens endroits de ce département, ne servant que de retraite aux ivrognes et vagabonds*». *Ibidem*, nr 5981.

(80) A.R.A.B., *ibidem*, nr 9135-9136.

voor wat ons onderwerp betreft, de verklaringen van de brouwers zeer suspect zijn.

Een andere reden tot wantrouwen ligt in het feit dat er ook elders dan in de erkende branderijen en brouwerijen gestookt maar vooral gebrouwen werd: veel kloosters en particulieren brouwen zelf hun bier, of gingen bij de geburen of in de banbrouwerijen; over deze huiselijke of feodale gebruiken zwijgen de statistieken.

En ten slotte zijn ook de statistische gegevens van de Franse préfets in hun bekende Mémoires, mathematisch gezien, niet zeer betrouwbaar, althans te oordelen naar de bevolkingsstatistieken uit die Franse tijd.

Nu ter zake. Waren er in en buiten Brabant veel drankslijterijen, brouwerijen en stokerijen in vroeger eeuwen? Voor de Middeleeuwen hebben we geen aanwijzingen; voor de 17e en 18e eeuw zijn ze vrij talrijk. In 1617 zouden er te Brussel, zonder de randgemeenten (eigenlijke voorsteden waren er nog niet) 75 brouwerijen bestaan hebben, volgens een mémoire aan Dr. Van Helmont toegeschreven; uit deze brouwerijen kwamen jaarlijks 160.000 tonnen sterk bier, en 80.000 « klein » bier⁸¹. Veel van die brouwers zullen tevens tappers geweest zijn, volgens een index, met 157 namen en voornamen, van 1709-1710⁸². In ieder geval zouden er in de loop van de 18e eeuw te Brussel 560 herbergen geweest zijn⁸³, dus wellicht één herberg op de 20 huizen. Het gilde van de Brusselse brouwers was toen zeer rijk, met 41 meesters en suppoosten, en 27 brouwers. Van hen werd zelfs verteld dat ze « volgens de plannen van het Koninklijk Plein » het Hôtel de Templeuve of dat van Mevrouw de Mérode op eigen kosten bouwden, en bereid gevonden werden er nog andere te voltrekken. In 1824 werden er te Brussel 58 branderijen bevonden. Talrijke tellingen van herbergen werden er in 's lands hoofdstad uitgevoerd, meestal per wijk, o.m. in 1701 en 1747⁸⁴.

Te Mechelen wordt, door dekreet van 30 oktober 1724, het aantal herbergen verminderd tot 80, met verbod er buiten de

(81) GALESLOOT, *Troubles de Bruxelles de 1619* (Brussel 1868) blz. XVIII.

(82) A.R.A.B., Corps de Métiers, nr 357. — A. LAURENT, *Cabarets de Bruxelles du 18e siècle* (Brussel 1883).

(83) PERGAMENI, *Inventaire des Archives de Bruxelles* (Brussel), blz. 290, nr 17.

(84) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 416 en Belastingen van Brabant, nr 233. In 1660 hadden de bier- en wijntappers en de houders van « uytspanningen » van Mechelen Z.M. verzocht hun « neringe te willen erigeren in een ambacht » zoals te Brussel, Antwerpen en Doornik; oppositie van de Grote Raad. — Oost. Geheime Raad, nr 1102. De broederschap St. Sachus van de Gentse brouwers bestond sedert 1656. Staten van Brabant, Reg. nrs 5674 bis, 5680, 5682, 5702, 5704, enz.

stad nieuwe te openen. In 1766 weigert de regering aan de stad de toelating voormeld getal te verhogen. In 1773 is het echter tot 84 gestegen⁸⁵.

Voor Nijvel beschikken we over enkele gegevens betreffende de hoeveelheid gebrouwen bier, b.v. voor april en mei 1753 (de maanden waarin 't meest gebrouwen werd): 2.431 amen (316.030 l.), voor een stadje van een 5 à 6000 inwoners. Een ander document bevat een lijst van de brouwerijen, met hun uithangborden: 9 in 1710, 10 in 1753: Les quatre fils (Aymon?, le Bois le Duc, L'Écu rouge, Haubergeon, La Rose, St Joseph, L'Agasse (?), Les trois Rois, La Violette, L'Hostellerie, Ste Gertrude. Elders ook voor de 16e eeuw: 10 afspanningen, 18 herbergen, 14 brouwerijen⁸⁶.

Leuven spant natuurlijk de kroon: daar woonden immers ook veel studenten! Daarbij was deze stad, evenals Mechelen, bekend voor haar bier, dat gedeeltelijk naar andere steden, ook wel naar het buitenland gevoerd werd. Voor de maand oktober 1761 beschikken we over een tabel over het geproduceerde en geleverde bier: 2.170.000 l.⁸⁷ Zeer duidelijk is deze tabel echter niet. Het «cleyen» bier was bestemd voor lokaal verbruik. De kwantiteit gebrouwen bier in één maand: 2.170.000 l. is aanzienlijk; de kwantiteit geleverd aan stad, platteland en grote steden in of buiten Brabant, en Universiteit, meer dan 1.000.000 l., is het niet minder. Ziehier, voor 1820, de tabel van de bier- en jeneverproducenten en -verkopers: stokers: 23; brouwers: 29; likeurstokers: 7; afspanningen: 16; wijnhandelaars: 9; wijntappers: 7; herbergen: 113; herbergen en wijntapperijen: 187. In 1824 waren er 33 brouwerijen⁸⁸.

Tienen, een ander centrum van brouwerijbedrijf langsheen de grens van het Luikerland. In 1693 vinden we er 26 brouwers⁸⁹. In 1702: 28; in 1747: 39, en 34 «herbergen, tappers en afspanningen». In 1816: 40 stokerijen (productie: 6000 hl.), 14 brouwerijen (productie: 20.000 hl.). In 1820: 14 brouwers, 22 stokers, 107 herbergiers, 17 bierhandelaars. In 1821: 28 stokerijen, 11 brouwerijen, 19 bierhandelaars en 99 herbergen⁹⁰. Tienen telde een 7500 inwoners.

In verhouding tot het bevolkingscijfer (1165 inwoners in 1693,

(85) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nrs 669 a en 415 b — zie verder biz.

(86) A.R.A.B., Staten van Brabant, Supt. nrs 692-693.

(87) A.R.A.B., ibidem, Supt. nr 692; met namen en uithangborden van de brouwerijen.

(88) A.R.A.B., Belastingen van Brabant, nrs 116 en 234.

(89) A.R.A.B., Office fiscal, telling van 1693, ptf. 13.

(90) A.R.A.B., Belastingen van Brabant, nr 116.

een 3000 in 1820) was het brouwerijbedrijf het sterkst vertegenwoordigd te Hoegaarden. In 1693 waren er niet minder dan 63 brouwers⁹¹. In 1820: 20 brouwers, 12 herbergiers; ter gelegenheid van de kermis steeg dit getal tot 37. In 1821: 32 brouwers, 5 stokers. In 1824 nog 4 stokers⁹². Zoals men ziet, was het distilleerderijbedrijf te Hoegaarden aan 't uitsterven. Het Hoegaards bier was zeer in trek. In een klacht van 1685, uitgaande van de Naamse brouwers tegen bedoeld bier, lezen we het volgende: er komen jaarlijks binnen de stad 2 à 300 stukken bier «de la Hougarde». Eertijds waren er te Namen 28 à 30 grote brouwers, nu nog amper 6 à 7 «qui soient à leur aise», en evenveel middelmatige («médiocres»). Het succes van dat bier is zo groot dat inwoners van de stad het zelf brouwen of op allerhande manieren smokkelen. «La hougarde, soit de sa nature ou par quelque ingrédient, estant tirée un peu de haut, escume démusurément, et que cela fait paroistre le pot plain, iaçois qu'il en manque plus d'un quart... cette escume estant agréable aux buveurs, ils se laissent aisément tromper au regard de la mesure...». Volgens de Naamse brouwers en de magistraat is het ambacht van de brouwers het aanzienlijkste van de stad, te oordelen naar de opbrengst van de accijnsen («gabelle»), bijna de enige bron van inkomsten, en naar het aantal inwoners die van de brouwerij leven: knechten, kuipers, enz.⁹³

En om de serie Brabantse steden te besluiten: Diest, met zijn befaamd Diesters bier, vooral in de Kempen gedronken. In 1702, terwijl de stad in «uyterste miserie» verkeert, volgens de verklaring van de schepenen, telde ze 12 brouwers, 47 tappers, geen stokers⁹⁴. In 1755: 18 brouwers, 36 herbergen en afspanningen. In 1820 (6000 inwoners): 20 brouwers, 19 branders, 22 wijntappers, 34 biertappers, 13 «kleinverkopers». In 1821: 29 branders, 21 brouwers, 49 herbergen. In 1824: 25 brouwers, 44 stokers⁹⁵. De brandewijnindustrie is te Diest uitgestorven in de loop van de 19e eeuw.

Op het platteland zijn de brouwerijen, stokerijen en herbergen ook nogal talrijk: telkens 1 à 5 per dorp, volgens het belang van de plaats, de ligging langs een grote baan, of speciale omstandigheden: bedevaartplaats, vrijdorp, enz. Ukkel b.v. telde in 1672: 19 herbergen en 9 brouwerijen; in 1755: 35 herbergen; in 1822: 64 herbergen. St.-Kathelijne-Waver in 1820: 20 herbergen. Elsene

(91) Office fiscal, telling van 1693, ptf. 11.

(92) A.R.A.B., Belastingen van Brabant, nrs 116 en 234.

(93) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1331.

(94) A.R.A.B., Staten van Brabant, Supt. nr 799; volgens de wijken.

(95) A.R.A.B., Belastingen van Brabant, nrs 116 en 234.

in 1822 4 stokerijen, 3 brouwerijen, 37 herbergen (in 1816: « trois brasseries de biere et genièvre produisant 3000 tonneaux de biere et 100 hl. de genièvre »). Overijse, in 1822: 31 herbergen; Werchter en Haacht steeds zeer weinig. Puurs in 1755: 11 brouwers, 26 stokers. Turnhout in 1755: 15 brouwers (waaronder een licenciat in de medecijnen). Meerhout, in 1761-1762: « lijst van die welke gedistilleerde waters mogen scencken » 16. N.B. dat hier veel brouwers tevens herbergiers « brouwers voor hun eygen tap » waren. St.-Agatha-Berchem in 1755: 6 brouwers-herbergiers; 39 herbergiers. Kapellen (Antwerpen) in 1755: 29 herbergen. Willebroek in 1755: 32 herbergen. Lembeek in 1824: 16 brouwers. Scherpenheuvel, bedevaartplaats, met zijn 76 huisgezinnen (min of meer 380 inwoners) waaronder 55 arme huisgezinnen « levende van de H. Geest », telde 9 herbergiers en 1 tapper in 1702; in 1686: 29 (?); in 1747, met 95 huisgezinnen waaronder 50 arme, telde het dorpje maar 2 herbergiers en 1 brouwer « camme, alwaer de herbergiers alhier sijn brouwende »⁹⁶.

Grosso modo, buiten de streek Leuven - Tienen - Hoegaarden - Diest, zijn de plattelandsherbergen het talrijkst in de streek ten N.W. van Brussel (richtingen Antwerpen en Gent: te Asse in 1820: 48 herbergen; te Londerzeel 29) en minder talrijk in de Antwerpse Kempen en in Waals-Brabant waar « meer water dan dun bier gedronken wordt ». Met de 18e eeuw stijgt het aantal merklijk.

Enkele voorbeelden uit Vlaanderen: Waarschoot telde in 1789, 19 herbergen « pour une étendue de 5 à 600 bonniers. » Wondelgem met Meulestede 17; Nazareth in 1760, 6 herbergen alleen op het marktplein; Sleidinge in 1765 ten minste 16⁹⁷.

VI. PRO-ALCOHOLVERBRUIK

Alcoholverbruik beantwoordt aan een natuurlijke drang van de mensheid: het verlangen naar een prikkel, een stimulans, die gevonden worden in alcoholica, specerijen. Wijn is geen prikkel, maar een natuurlijke, eerder bedwelmende drank, evenals bier: beide dranken gelden eerst en vooral als dorstlessers. Toen thee noch koffie gekend waren of als luxedranken golden, waren wijn en bier de nationale volksdranken, naar gelang de streek of de sociale klasse. Bij sommige gelegenheden van het jaar: kermis-

(96) Staten van Brabant, Reg. 327 en Supt. nrs 801 en 812. Al de hierboven vermelde getallen komen uit de diverse fondsen op het A.R.A.B.: Staten van Brabant, Raad van Financiën, Office fiscal, Frans archief, Belastingen van Brabant, enz.

(97) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nrs 415 b, 669 a-b.

sen, huwelijks- en doopfeesten, hete zomers, afmattend werk (hooi- en oogsttijd) steeg het verbruik aanzienlijk: normale verschijnselen.

Maar er waren mensen die er uit sommige oogpunten belang bij hadden het verbruik van alcoholhoudende dranken op te drijven. We noemen de autoriteiten van staat, provincie en stad, verantwoordelijk voor het financieel beheer, de stokers, de brouwers, en ten slotte de landbouwers; we zullen dadelijk zien waarom.

De autoriteiten, om fiscale redenen. Sedert de middeleeuwen hebben in niet geringe mate de accijsrechten de steeds berooide stadskassen gevuld; met hun opbrengst werden wallen en stadhuizen gebouwd, en de ambtenaren betaald. Sedert het einde van de 16e eeuw kwamen daarbij de imposten op de kannen jenever. In 1771 bracht alleen het verkooprecht op brandewijn te Brussel 50.000 gulden 's jaars op⁹⁸. Te Antwerpen ook kwamen de verbruiksbelastingen op bier, wijn en jenever voor een zeer hoog procent in de stadsinkomsten voor, zoals hierboven werd gesignaleerd. Door de band kwam deze opbrengst terecht in de normale stadskas. Soms ook werd ze bestemd tot een speciaal doel. Te Ieper werd in de 18e eeuw een belasting op elke ton bier gegeven, ten bate van de Latijnse school; te Menen ten bate van de kerkfabriek; te Antwerpen ten bate van de aalmoezeniers (armen)⁹⁹. Tijdens en na de godsdienstonlusten der 16e eeuw, en onder de oorlogen van Lodewijk XIV, honderd jaar later, kregen stads- en dorpsmagistraten van de regering vergunning om op het verbruik van bier, wijn en jenever, enkele stuivers te heffen, ten einde kerken en openbare gebouwen te herstellen, zo o.m. te Gent in 1611 voor het herstellen van het huis van de schepenen van den Gedele¹⁰⁰.

Maar het branderij- en brouwerijbedrijf werden én van overheidswege én door de publieke opinie aangemoedigd om steun aan de landbouw¹⁰¹; waarop zich dan een sociaal-politiek probleem stelde: dat van de werkverschaffing of werkloosheid en bedelarij. In de 18e eeuw beweerden de Staten van Vlaanderen dat met de stokerijafval jaarlijks 10 à 12.000 hoornbeesten konden vetgemest worden. Ook in de arme provincie Luxemburg moest steun aan de boerenbevolking verleend, en de prijs van de rogge hoog ge-

(98) Memorie van de Staten van Brabant, in Oost. Geheime Raad, nr 1129. Zie ook J. CRAEYBECKX, *Verhandeling*, passim.

(99) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 8981; E. PAIS-MINNE, *Weldadigheidsinstellingen en sociale toestanden*, in: Antwerpen in de XVIIIe eeuw. blz. 159.

(100) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1327.

(101) Zie ook P. LINDEMANS, op. cit., II, blz. 30.

houden worden door het verbruik van graan bij het stoken. Wanneer dan in perioden van graanschaarste de regering meende de levensduurte te moeten bestrijden door verbod te leggen op jeneverstoken uit graan, dan stegen van alle kanten protesten tegen de import van Hollandse jenever. Regering en bevolking waren echter in normale tijden erover akkoord dat zoveel mogelijk gedronken moest worden. En niet alleen de graanproducenten, ook grondeigenaars zagen in de meeropbrengst van jenevergraan (rogge, spelt en haver) een middel om de pachten te verhogen en hun inkomsten te verdubbelen.

Ook de sluikhandel was een ruime bron van inkomsten voor de overheidskassen. Over het smokkelbedrijf van de Oostenrijkse Staat in de 18e eeuw, vooral in West-Vlaanderen, hebben we hierboven reeds gesproken. Maar ook de Staten van Vlaanderen vonden er hun baat bij. Zo leren we dat ze in 1779 aan de Regering te Brussel vragen, de artikelen 1 tot 5 van de ordonnantie van hetzelfde jaar over het sluiten der herbergen, niet zouden toegepast worden op de dorpen Rekkem, Lauwe, Aalbeke, Herseeuw, Dottenijs, Lingen, Moeskroen, Kooigem, Spiere, Marke en Rollegem. Reden: de stokers van Deinze, Petegem, Tielt, Harelbeke en Kortrijk exporteerden ieder jaar 3 à 400.000 loten naar Frankrijk; 3 à 4 branderijen zouden volstaan voor de normale behoeften van de streek, terwijl er nu dertig, misschien wel veertig bestaan, tot groot profijt van de provinciale financiën en van de landbouw; de herbergen moeten dus 's nachts niet gesloten worden « want dat is de beste tijd voor de smokkelarij ». De Geheime Raad willigt het verzoek in¹⁰²! Men mene dan ook niet dat wanneer de regering verbod legt op de invoer van Franse jenever of likeur, ze een bestrijding van het drankverbruik bedoelt; ze wil haar eigen financiële belangen behartigen.

De protectionistische politiek van de regering, politiek belichaamd in de Raad van Financiën, nam dus het jeneverdrinken onder haar vleugelen. Het ging er haar ook om, buiten de steun aan de landbouw, en buiten het vullen van de staatskas, de concurrentie van Schiedam en Weesp uit te schakelen, en deze bloeiende industrie naar Zuid-Nederland over te planten, samen met de Noordse graanhandel¹⁰³. Haar mercantilisme moest ze goedpraten met de bewering, tegenover de nog schuchtere klachten over de algemeen verspreide drankzucht, dat bier en wijn onmisbare bestanddelen van de volksvoeding waren geworden, en dat de nationale graanjenever, al meenden de Naamse artsen het

(102) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 669 a.

(103) A.R.A.B., Raad van Financiën, nr 9296.

anders, heel wat gezonder was dan de Franse eaux-de-vie's uit wijn, druivendroesem en rotte appelen. Maar nochtans werd in ons land het overhalen van brandewijn uit bedorven graan, rijst, appelen en brouwerijafval soms van regeringswege toegelaten: alweer een nieuwe bron van bedrog en smokkel, en een streep door de logica¹⁰⁴.

Ook de hopteelt was een zorgenkind voor de regering. De brouwers (o.m. die van Brussel en Mechelen) waren meestal voorstanders van het verbod op de uitvoer: ze wilden op de prijzen drukken; de landbouwers daarentegen waren voorstanders van de uitvoer. In tijden van verbod, werd de overproductie van hop verwerkt in bier; en hoe meer bier er gedronken werd, hoe meer baat voor de landbouwers¹⁰⁵.

Ook de Franse préfets hebben steeds het belang van de bieren jeneverproductie voor de landbouw onderlijnd: een overvloedige veestapel, met overvloedige melk- en vleesproductie, ten gevolge van overvloedige brouwerij- en branderijafval; overvloedige mest ten bate van de vruchtbaarmaking van de schrale Kempische heigronde. Ook aan de import van Hollandse brandewijn moest volgens hen de kop ingedrukt worden.

De opvattingen van onze voorouders op medisch gebied, hebben een niet onbeduidende rol gespeeld ten gunste van het alcoholverbruik in ons land en elders. Het niet te ontkennen nut, in sommige gevallen althans, van de alcoholische dranken als ontsmettings- en verdovingsmiddelen, is sedert onheuglijke tijden ingezien geworden: bier, wijn en jenever werden gebruikt voor ontsmetting van wonden, en als verdoving bij operaties, in hospitalen en gasthuizen. Alcohol werd ook aanzien als bevorderend voor de spijsvertering; en God weet dat de maaltijden meestal zeer zwaar op de maag wogen! Steeds de vrees zijn bekomst niet te eten! Ook in tijden van besmettelijke ziekten werd er een dankbaar gebruik van alcoholica gemaakt. Die weldadige gevolgen sterkten nog het vooroordeel van de massa ten gunste van gegiste en gedistilleerde dranken, vooroordeel dat zich uitte in het algemeen gebruik van slaapmutsjes, pousse-café's ofte afzakkertjes. De dokters, of wie als dusdanig wilden doorgaan, hebben zeer weinig gedaan om bedoeld vooroordeel te kortwieken. Integendeel. In hun begenadigde ogenblikken hebben ze wel eens aangedrongen op matigheid, een raad die daarbij altijd voor persoonlijk inzicht vatbaar is geweest.

(104) A.R.A.B., Spaanse Geheime Raad, nr 1332, met het advies van de Naamse geneesheren.

(105) A.R.A.B., Raad van Financiën, nrs 4449, 4451.

Hoe stond de overheid tegenover het aantal herbergen? We zullen over dat aspect van ons onderwerp verder uitweiden, zonder erover het laatste woord te willen hebben. Toen men dan toch langzamerhand ging inzien dat het drankmisbruik tot een sociaal-economische en morele kwaal was uitgegroeid, dacht de overheid er al dadelijk aan, het aantal herbergen te beperken. Vandaar een hele wetgeving over deze zaak. In principe dus waren de bevoegde stadsoverheden tegen het openen van nieuwe dranklijterijen gekant; in hun brein bestond zeker de verwarring tussen gelegenheid en oorzaak!

Maar de oppositie tegen de vermindering van het aantal herbergen was niet systematisch. Te Gent b.v. werden de aanvragen tot het openen van nieuwe herbergen meestal ingewilligd, vooral wanneer het ging om afspanningen. Maar voorwaarden werden gesteld: de postulant moest een eerbaar man zijn; de nieuwe afspanning moest voorzien zijn van ruime lokalen en stallen, voor eventuele inkwartiering; de nieuwe gebouwen moesten de stad verfraaien (een soort urbanisatiepolitiek dus); ten slotte moest het aantal bestaande herbergen niet te groot zijn. Om begrijpelijke redenen, waaraan anti-alcoholisme vreemd bleef, was het Gilde van St. Sachus die de herbergiers groepeerde, gekant tegen elke nieuwe drankgelegheid, de brouwers waren er voor¹⁰⁶. De regering zelf heeft nooit een klare lijn getrokken, heen en weer geslingerd als ze was tussen haar belangen als jeneverproducent en -handelaar, en haar plicht het alom woedende alcoholisme te be-teugelen; de lokale overheden waren er niet beter aan toe.

VII DRANKBESTRIJDING

Stilaan is men echter gaan inzien dat maatregelen tegen de drankzucht moesten getroffen worden¹⁰⁷.

Als we zeggen: men, dan bedoelen we sommige geneesheren, voor wat het medisch aspect betreft, dan de moralisten, de priesters, en al wie begaan waren met de zedelijke gaafheid van hun volk; en ten slotte, en vooral, de autoriteiten, om politionele redenen.

Zeldzaam waren de artsen die alcohol aanzagen als een vergift, of ten minste als een schadelijke drank voor de gezondheid.

(106) De stadsmagistraat van Gent en van de andere steden won steeds het advies in van de gilden van brouwers, herbergiers en hoteliers, vooraleer een beslissing te treffen; dat betekende veelal verlamming van het gezag.

(107) Zie ook: A. HALLEMA, *Honing en Venijn, humor en chagrijn uitgestort over de gebruikers van jenever, bier en wijn* (Dietsche Warande en Belfort, 1955, blz. 149-161.

Naar aanleiding van een verbod, uitgaande van de magistraat van Valenciennes in 1616, op het aanwenden van bedorven appelen, peren of graan voor het stoken van brandewijn, spreken enkele dokters van de stad en een professor in de geneeskunde te Douai hun mening uit in de volgende woorden: « le brandevin distillé de lie de bierre et de farines de seigle, d'orge ou d'avoinne y permeslées est meilleur pour la santé (ou le brandevin est requis) que n'est point cestuy quy est composé de lie seulement... pourvu qu'il soit prins modéramment par petite quantité et par forme de médecine... pour estre tel brandevin faict avec la meslange desdictes farines plus fort que cestuy faict de pure lie de vin ou de bierre... ». Hetgeen betekent dat jenever in sommige gevallen een heilzame drank is, op voorwaarde dat hij zuiver weze. Bij beslissing van de magistraat mocht brandewijn publiek met kleine hoeveelheden verkocht worden, op kleine tafeltjes vóór de huizen. En het vervolg van voormeld advies gaat over de kracht van zuivere brandewijn: « ledict branduwin, fortifié et renforcé d'icelles farines, contient en soy la vertu la plus ignée, aérée, huylleuse, spiritueuse et radicale desdicts grains lesquels sont bons et convenables pour la nourriture de l'homme tant en pain, potages qu'en bierre... ce branduwin doibt être plus recommandé en son genre... ». Maar de schurken die om aan hun brandewijn een meer bijtende smaak te geven, er allerhande kruiden aan toevoegen, dienen ten strengste gestraft te worden¹⁰⁸. We menen dat vele geneesheren uit de 17e en 18e eeuw er eenzelfde mening op nahielden. Nog een voorbeeld — het gaat hier over bier: een zekere F. Bosmans, dr. in de Medecijnen te Putte (volgens een ander stuk: stoker) houdt ook een brouwerijtje voor eigen gebruik en ook ten gerieve van de pastoor, en vraagt derhalve ontheffing van belastingen, want het zijn « malsche witte bieren... tot onderhoudt van sijne gesontheit ende tot dienst van allendighe siecken... »¹⁰⁹. De dokters waren dus niet zo erg gekant tegen alcohol, wiens actie op het menselijk organisme ze van de optimistische zijde hebben bekeken.

De oppositie van sommige geneesheren tegen het verbruik van bier, ging, om begrijpelijke redenen, vooral uit van Fransen. Zelfs uit de 12e eeuw is er ons een Normandisch anti-bierlied van een zekere Jean de Milan overgebleven: bier was voor hem een ongezonde drank. Deze nadelen werden nog aangedikt door de commentator Michel Le Long in zijn boek: *Le régime de santé de l'eschole de Salerne* (Parijs 1637). Volgens Le Long zou de bier-

(108) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nrs 1327 en 1329. In 1643 brachten de artsen van St.-Omaars een gelijkkluidend advies uit.

(109) A.R.A.B., Staten van Brabant, Supt. nr 699.

dronkenschap langer duren dan de wijndronkenschap, en bierdronkaards meestal achterover vallen, ten gevolge van knobbels, vapeurs en andere vreselijke dingen achteraan in de hersenen: « qui pis est, telles yvresses sont suivies non rarement d'apoplexies, paralysies, affections léthargiques et autres... ». Hop neutraliseert echter de nadelen van het gegiste graan ¹¹⁰.

Er is zelfs in de 16e eeuw een Frans edelman geweest, hij heette Noël du Fail, die, al was hij dan nog een warm bezinger van het druivensap, misschien de enige is geweest die de noodlottige gevolgen van het alcoholisme bij de procreatie heeft ingezien: zij die bij de voortteling in staat van dronkenschap, en « crapuleux, faibles en courroucez » zijn, kunnen alleen kinderen ter wereld brengen « gouteux, graveleux, petits hommes colères et corrosifs, imbeciles de corps et sans jugemens... », harde waarheden die bedoelde jonker aan de man heeft gebracht onder de titel: *Baliverneries* ¹¹¹. Maar het geval du Fail is een uitzondering gebleven.

De oppositie ging vooral uit van de Geheime Raad en van de stadsmagistraten gelast met het handhaven der openbare orde en de behartiging van de materiële belangen van hun onderhorigen. Enkele voorbeelden mogen volstaan.

De schepenen van Kortrijk vooraan. In hun protest van 1785 tegen het openen van nieuwe herbergen heet het: « surtout de ceux (de herbergen) où au détriment et à la ruine de nos manufactures et métiers et même à la perte des mœurs, les ouvriers courent faire excès dans le genevre et y consomment impitoyablement leur gain journalier qui dut être employé à l'entretien de leur famille...; les mœurs, le bien-être de plusieurs familles d'honnêtes artisans et ouvriers, même le repos public exigent la suppression d'une partie de ces cabarets y établis, surtout aujourd'hui que le cimetière qui se construit au bout dudit faubourg (= Rijselse Poort) demandera le calme, la paix, le silence dans la route que les corps morts doivent tenir pour arriver à leur dernière destination » ¹¹². Deze schepenen zijn vast overtuigd van de nadelige gevolgen van het alcoholmisbruik op de gezondheid van de werklieden, en ook voor de sociale en economische bloei van de stad. We vertalen een advies uitgebracht in 1781: het misbruik verergert van dag tot dag, en heeft zulk een hoogtepunt bereikt, dat

(110) F. WEBER, *Essai historique sur la brasserie française* (Soissons 1900), blz. 301 en v.v. Reeds in de 16e eeuw had de Hollandse arts Lieven Lemme de aandacht gevestigd op de verschillende manieren van vallen van de dronkaards, Lemme en Le Long behoorden tot dezelfde school.

(111) A.L. SIMON, *Bibliotheca Bacchica*, II, blz. 74, nr 239.

(112) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 669 b.

de werklieden niet alleen het onontbeerlijke voor hun gezin verspillen, maar dat het menselijk geslacht met de dag verzwakt, zo zelfs dat indien men er geen middel op vindt, het te vrezen is dat over een twintigtal jaren, onze ambachten en fabrieken geen werkkrachten meer zullen vinden, tot ondergang van de stad¹¹³. De mening van de Kortrijkse wethouders was trouwens overdreven, in deze zin dat er vooralsnog geen gebrek aan werkkrachten dreigde, het geboortecijfer en de levenslust van onze bevolking waren nog te groot. Maar een gevaar van ontarding daagde toch wel op.

Tragisch klinkt de aanklacht van een inwoner van Doornik, David Persin, in 1611 reeds. Hij herinnert eerst aan de wijze maatregelen van vroeger (verkoop met kleine hoeveelheden van brandewijn, eaux-de-canelle, eaux-d'anis, enz. in daartoe aangegeven plaatsen, ja zelfs verbod) en wijst vervolgens op de misbruiken en uitspattingen vooral door de arme werklieden « qui ne cherchent que les moyens de se reschauffer et yvrognier par le moien de la dicte boisson à petit frais et despens, dont bien souvent advenoient mortz subites de plusieurs pour estre par le dedens bruslez et gastez... Ains leur intention principalement a esté pour aux grandes offenses quy se commectoient contre notre bon Dieu par ceulx quy estans surprins de la dicte boisson, commectoient journellement grandes dissensions en leurs mesnages, à la ruyne de leurs femmes et enffans quy après la mort de leurs maris toamboient à la charge de ceste ville »¹¹⁴.

Een andere aanklacht vernemen we uit het jaar 1595, dus onmiddellijk na de godsdienstonlusten; ze ging uit van de magistraat van Poperinge, ze herinnert aan de brief van « octroye » van 1560, waardoor geen herberg mocht geopend worden binnen een halve mijl van de stad; sedertdien werd, ten gevolge van de oorlog, geen rekening meer gehouden met voormeld verbod: « daer dickmael veel questien ende gevechten, jae somtijds dootslaeghen geschieden, deur de ongeregelhede van dronckenschap, daertoe ende sonderlinghe geconsidereert dat de voors. cabaretten ende tavernen zijn allensins prejudiciable ende seer dangereux voor alle d'innewoonders der zelve stede, als niet besloten, ter cause van daghelijcse excursien van onses landts vijanden ende vrijbuyters der stede van Ostende, die dickmael schuylen ende latiteren in de bosschen ende wildernissen daeromtrent ende heffen contributien van veele naergeleghen doorppen niet verdere gelegen daeromtrent een mijle van de limite der vors. stede van

(113) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 669 a.

(114) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1327.

Poperinghe... »¹¹⁵. Er is hier nog geen sprake van brandewijn.

Al deze teksten — en er zouden er nog tientallen te vinden zijn — wijzen er op dat de verantwoordelijke instanties minder en minder begaan waren met de « excessen » van de dronkenschap. We zien daarbij dat de oppositie niet zozeer uitgegaan is van beschouwingen van medische aard, dan wel van godsdienstige, ethische, sociale en economische inzichten: verspilling van het inkomen van het gezin, geldverspilling zonder meer, vechtpartijen, ontucht, verwaarlozing van het werk: « les belles moissons n'on jamais été le fruit du cultivateur crapuleux » (uit een advies van de Staten van Luxemburg), en welvaart van de stad en van de neringen¹¹⁶. De protesten van het medische corps zijn sporadisch gebleven, omdat het, menen we, steeds bevangen was in de traditionele opvattingen van de school van Hippocrates en van Salerno, overtuigde voorstanders van alcohol, onder vorm van wijn natuurlijk. De grote gevaren van het alcoholisme: de ontaarding, de geestesstoringsen, enz. werden nog niet ingezien, soms alleen vermoed. De algemene verklaring daarvan ligt natuurlijk in het voorhands in gebreke blijven van de geneeskundige wetenschap, van de observatiemethoden die in de loop van de 19e eeuw zulke hoge vlucht zouden nemen.

Maar de voornaamste redenen tot het ingrijpen van de autoriteiten waren steeds van politionele en van repressieve aard: beteugeling der uitpattingen, beperking van het aantal herbergen, bepaling van de uren van sluiting, opsporing van belastingsonduikers en van waarvervalsing, enz. Het doel van al die maatregelen en sancties was het te keer gaan van de rustverstoring. Waarbij dan steeds menigsverschillen en zelfs conflicten tussen de onderscheiden overheden aan het licht treden: nooit is er eenheid of eensgezindheid bij de bestrijding van het alcoholisme geweest: het was een politiek van louter empirisme.

Het is ons onmogelijk binnen de ons gestelde grenzen een volledige lijst van al de ordonnantiën, plakkatens, besluiten, usantiën en costuymen, reglementen en geboden ter drankbestrijding te geven¹¹⁷. Reeds in de Oudheid werden er wetgevers en wijsgeren gevonden om het wijnverbruik in te dammen: Romeinse

(115) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1101.

(116) Zelfs in Frankrijk, het wijnland bij uitstek, gingen stemmen op tegen de uitbreiding van de wijnbergen en het overdadig wijndrinken: « le vin n'est que du luxe, et engendre l'ivrognerie, les blasphèmes, les homicides... ». Maar de wijnbouw heeft steeds voor de Franse economie zulk overwegend belang gehad, dat iedere drankbestrijding ten dode opgeschreven was en blijft.— Zie Advies van burgondische ambtenaren in 1627, A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1328.

(117) Zie het reeds vermeld artikel van G. WILLEMSEN, *Trois siècles de lutte contre l'ivrognerie*, in Bin. Acad. Royale d'Archéol. Belg., 1904, I, blz. 162.

keizers die om graanschaarste en hongersnood te vermijden, bevel gaven de wijngaarden uit te roeien, om ze door graanvelden te vervangen; enkele puurwetenschappelijke wijsgeren die het wijndrinken het mensdom onwaardig achtten. In de Middeleeuwen werd van overheidswege soms wel opgetreden tegen de dronkaards: het ging er toen natuurlijk alleen tegen de gevolgen van het overdadig bier- of wijndrinken. Doch van het einde van de 16e eeuw af nam de drankplaag zulke afmetingen aan, met het gebruik van jenever, dat de autoriteiten willens nillens moesten ingrijpen, steeds te vergeefs echter. Moeten we herinneren aan het edict van de Franse koning Frans I, uit het jaar 1536: « *quiconque sera trouvé ivre, sera incontinent constitué prisonnier au pain et à l'eau pour la première fois; la seconde fois il sera battu de verges; la tierce fois sera fustigé publiquement, et s'il est incorrigible, sera puni de l'amputation d'orteil, noté d'infamie et banni* »¹¹⁸. Hier te lande werden strenge straffen tegen de openbare rustverstoorders uitgevaardigd, door de edicten van 7 oktober 1531, 30 januari 1545 en 22 juni 1589. Maar het was allemaal boter aan de galg! Doch met een ware anti-alcoholische campagne hadden al die maatregelen niets te maken, evenmin als het optreden van overheidspersonen, artsen en priesters: het beoogde andere doeleinden dan het bekampen van het regelmatig en matig gebruik van Alcohol.

Een bijzondere aandacht verdient het plakkaat van 20 maart 1601, houdende bestaating van drankmisbruik en regeling van vervaardiging en verkoop van gedistilleerde dranken en « diverse mengsels weinig bevorderend voor de gezondheid van het menschelijk lichaam. » Verboden werd voor het distilleren van brandewijn, bedorven graan, appelen of peren te gebruiken, maar alleen droesem of moer van wijn en bier, zoals dat sinds lang gebruikelijk was. Er werd ook voorgeschreven dat zij die zulke brandewijn of « levende waters » wilden verkopen, hun waar publiek moesten uitstellen, op markten en straten, op tafeltjes en met kleine hoeveelheden, ten behoeve van de klanten die ze zich wilden aanschaffen « en forme de médecine » (zoals in Frankrijk) zonder ze te mogen verkopen of verbruiken in huizen, op zolders, in kelders of in andere geheime plaatsen. Toen ook de regering met dit plakkaat geen eer haalde, werd in 1616, naar aanleiding van een verzoekschrift van de magistraat van Doornik, naar een ander middel gegrepen: de zware belastingen, om de drinkers af te schrikken¹¹⁹. Op 21 oktober 1622, 4

(118) BAUDRY DE SAUNIER, *Sa Majesté l'Alcool* (Parijs, z.d. 1905?).

(119) *Recueil des Ordonnances...*, Règne d'Albert et d'Isabelle, I, blz. 139, 276.

augustus 1628 en 26 mei 1651 werden andermaal plakكاتen op het brandewijnstoken uitgevaardigd. Op 22 oktober 1639 werd, met het doel meer eenheid in de wetgeving te bereiken, de regeling van fabricatie, handel, vervoer, in- en uitvoer onder de bevoegdheid van de regeringsorganen gebracht; nogmaals kwam te berde het bewerken van rotte vruchten bij het jeneverstoken, bedrog « causant une infinité de maladies et même la mort de plusieurs personnes ». Bij sommige wijnverkopers had de Brugse magistraat in 1628 « achterhaelt ende aengeslegghen eenighe quanteyt van quade wijnen ende pernicieuse liqueuren genaempt stommen die zeere schadelick zijn aen des menschens ghesontheyt... »¹²⁰. En ook de kranige wethouders van Doornik hielden het bij het plakkaat van 1601: « tant pour le bien de ceulx qui aultrement à leur ruine abusent d'icelle boisson que par celuy du general et publicq... boisson telle et si pernicieuse qu'elle est trouvé par expérience apporter une mort et fin funeste à ceulx qui s'en sont servis »¹²¹.

Voor al in hun strijd tegen de uitbreiding van de herbergkwaal hebben de regering, maar vooral de stedelijke autoriteiten soms wel voet bij stuk gehouden. Reeds in de 17e eeuw won de Geheime Raad, belast met 's lands politie, steeds het advies van de steden in, vooral betreffende de eerbaarheid van de postulanten en de wenselijkheid van een nieuwe herberg in de stad of in de stadswijk (De raad van Financiën stelde zich op een ander standpunt!). Talrijk zijn de wetteksten op dit gebied. We herinneren hier alleen aan de ordonnantie van 21 juli 1779 (zie blz. 33) uit de considerans waarvan we weer eens vernemen dat de vorige plakكاتen niet meer werden uitgevoerd, en dat het aantal herbergen maar steeds aangroeide: « dat die onder den tytel van herberge, die men tot schuyfplaatsen van vagabonden ende ondeugende persoonen, door welke frequente occasien, de goede ingesetene, ende naementlijck de jonckheydt van beyde de sexen verleyd worden tot hun absoluut verlies, ende hun overgeven tot alle ongeregeltheden ende dronckenschappen, waer door menigvuldige gevegten ende ook doodslaeghen veroorsaect worden... ». Dat vooral Vlaanderen een trieste vermaardheid had verworven door zijn « cantynen, brandewijn-koten, kroegen, keeten en jenever-huysen... alwaer saete gehouden word... » en waartoe de goede lieden gelokt worden door allerhande reklame en « hun aldaer ophouden sommige bij heele nagten tot het absoluut verderf... ». Door de ordonnantie wordt dan beslist dat

(120) Minuut in Sp. Geheime Raad, nr. 1328, waarin ook de brief van de Brugse magistraat.

(121) Ibidem, plakkaat van 4 augustus 1628.

er lijsten van de herbergen zullen opgemaakt worden; dat de herbergiers geen wedstrijden (spelen) mogen organiseren; dat minderjarige kinderen niet mogen toegelaten worden; dat er op het platteland slechts twee kermissen jaarlijks per parochie mogen gehouden worden, en dat de uren der sluiting door klokkengeluid zouden aangekondigd worden. De ordonnantie werd echter op hevig protest onthaald: protest van brouwers, branders, herbergiers, hoteliers, werklieden, en van sommige stadsontvangers natuurlijk.

Op het gevaar af eentonig te worden, achten we het toch wenselijk hier nog enkele teksten te reproduceren, ter illustratie van de halsstarrigheid waarmee onze stadsautoriteiten, in de meeste steden althans, het alcoholisme wilden te lijf gaan door hun oppositie tegen de herbergen. Eerst de stad Brussel. Toen in 1760 de genaamde Jozef Wauthier, voorheen deken van het gilde van St. Kristoffel, zijn « luthof » wilde onttrekken aan het reglement op de sluitingsuren, adviseerde de magistraat ongunstig, met de volgende woorden (we vertalen): « misbruiken zullen ontstaan, vermommingsen, galanterie, mysteries en wat al niet! Drank leidt tot twist; hij wakkert de haat aan, waaruit wraak ontstaat; hij is de bron, het voedsel en de drijfveer van de onkuisheid; hij smooit de rede en het schaamtegevoel; vandaar tal van wanordelijkheden die maar al te dikwijls het maatschappelijk leven storen... zij die na 11 uur in de herbergen vertoeven, tegen de bepalingen van de stadsgeboden in, en er aan verboden spelen doen, begeven zich laat in de nacht op weg naar andere ontucht, en verkwisten een gedeelte van de volgende dag, ten nadele van hun zaken en van hun werk. Hoe meer bedoelde luthof zal bezocht worden door lieden van geboorte en van standing, hoe meer naar hun voorbeeld de burgerij er toe zal aangelokt worden; deze verwarring zal haar eigenliefde strelen, en het lokaas tot meer geregeld bezoek »¹²².

Mechelen was een centrum van brouwindustrie: daar werd zeer veel bier geproduceerd en uitgevoerd, en het brouwen en drinken bracht er een aardige duit in de stadskas. Moeten we daaruit verklaren waarom de stadsmagistraat in de 18e eeuw voorstander was van een steeds grotere uitbreiding van de herbergen, tegen de mening van de Geheime Raad in? Ziehier wat daar gebeurde. In 1762 was de Geheime Raad van oordeel, dat het aantal herbergen en afspanningen in de stad moest teruggebracht worden tot 80, zoals het Reglement van 1724 het bepaald had. Dat getal was aanzienlijk gestegen sedertdien, zodat de herbergiers niet

(122) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 669 b.

genoeg meer verdienden, de stadsbelastingen ontdoken, en hun taveernen openstelden voor allerlei janhagel. Niet minder dan 42 herbergen waren er bij gekomen. De magistraat en de ambachten vroegen afschaffing van het reglement van 1724. De oppositie van de Geheime Raad bleef echter zonder beroep en het reglement behouden ¹²³.

En in Vlaanderen? Onder de nrs 1100-1102 van de Spaanse Geheime Raad op het Algemeen Rijksarchief te Brussel, bevinden zich een groot aantal stukken betreffende de wetgeving op het alcoholverbruik voor Vlaanderen, Mechelen en Doornik. We weten stellig dat onze voorvaders driftkoppen en drinkebroers waren. Al deze stukken samenvattend, mogen we zeggen dat een herberg waarin een manslag gebeurd was, gesloten werd, zo de baas in gebreke was gebleven ten aanzien van zijn plicht de orde te handhaven; dat het verboden was nieuwe herbergen te openen zonder vergunning; dat de dorpsherbergiers steeds te klagen hadden over de aanmatigingen van de steden, de brouwers en de gilden van tappers; dat het er steeds de openbare macht omging, de publieke orde et vrijwaren, geenszins om het alcoholverbruik als schadelijk voor de gezondheid te beperken; dat in al de herbergen ook wijn getapt werd, al bestonden er wel speciale wijntapperijen; dat de oorlogen de toestand verergerden door het ontstaan van wilde of geheime herbergen; en dat de vergunningen meestal verleend werden voor drankslijterijen gelegen langs de grote heirwegen en op de marktpleinen.

Op 21 juli 1779 verscheen het voormeld edict over de bestrijding van het alcoholisme. Naar aanleiding daarvan had de Regie van de Lopende Middelen in West-Vlaanderen post gevat tegen de oppositie van de stadsmagistraten, met de volgende redenen: de brandewijn die in Oost-Vlaanderen buiten het staatstoezicht geproduceerd wordt, is veel te goedkoop en van minderwaardige kwaliteit; hij wordt er derhalve door de mensen, langsheen de grens, met ganse pinten gedronken, « ce qui les rend fainéants »; doch op West-Vlaams grondgebied, onder het monopolie van de regie, zijn de « abuysen » minder talrijk, ten gevolge van de duurte en de kwaliteit van de jenever; de magistraten laten zich te weinig leiden door het algemeen nut, maar wel door persoonlijke inzichten, door favoritisme en afgunst.

We hebben reeds gesproken over het optreden van de Gentse magistraat in drank- en herbergsaangelegenheden. Nog enkele feiten. In 1628 adviseert hij ongunstig op een verzoekschrift van

(123) Ibidem, nr 669 b. Zie ook de interessante beschouwingen bij L. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht* (Antwerpen 1947, blz. 486 o.m.)

een zekere Jan Groeninck tot het openen van een tapperij « taverne à y mettre assiettes », daar deze herberg-restaurant een wijk zou bedienen « composé de plusieurs petites ruelles, habitées par beaucoup de menu peuple accoustumé aux insolences ». 't Jaar daarna, zelfde weigering, om redenen van fiscale aard, maar vooral omdat de postulant beschuldigd wordt van « certaine impertinence publique sur quelques gens d'Eglise y passant leur chemin par une femme sortant de la maison dudit suppliant »¹²⁴. Om een andere reden weigert in 1670 de magistraat van Gent vergunning aan de genaamde Van der Haghen voor het openen van een taveerne tegenover de school van de Augustijnen: « oock seer dangereus ende schadelijck voor de jonckheyt, de welcke in soodanighe cleene herbergskens ende smockelcootien lichtelijck souden connen worden ghedebauceert ofte quade exempelen sien, frequenterende hierlieden scholen... »¹²⁵.

In 1778 werd een grootscheeps offensief ingezet door de baljuw en de leenmannen van het kasteel en de Oude Burg van Gent, de afgevaardigden van het Land van Aalst, de Hoge Pointers en de schepenen van de kastelnijën van Kortrijk en Oudenaarde, de baljuws, burgemeesters en schepenen van de steden en ambachten van Assenede en Bouckoutte, en waaruit de ordonantie van 29 juli 1779 is ontstaan. Deze autoriteiten, en mede de advocaat-fiscaal, gingen zelfs zo ver voor te stellen dat op het platteland alle blij- en treurspelen, pantomines en andere voorstellingen zouden verboden worden. Interessant zijn hun beschouwingen over de dorpsstoneelspelers - kannekijkers: « want niet en veroorsaekt frequenter conventiculen der jonckheyt, als de uytwerkinghe van diergelijcke tonneelspelers, alle sondaghen ende heyligdaegen ende selfs gedurende de weke, versaemelen hun de gedestineerde acteurs, benevens de gonne de directie van het toneel hebbende, verdelte van menighvuldighe aensienders, ter diers occasie, die meermaels duert ses weken, ende twee maenden, wort er gedroncken ende geschonken, gevochten ende gebrutaliseert; niemant en vint oock in de geslaegen (gelagen?) die ter diers occasie verteert worden, sijne rekeninghe als den herbergier; ende boven dat den boer sijn gelt quyt is, veronachtsaemt hij onder-tusschen de costelycke landsneeringhe ende hangt al sijnen geest, immers sijnen heele mensch aen de rolle die hij in het aenstaende, ongerijmde tonneel gaet verthoonen »¹²⁶. Deze kortzichtige, zelfs stompzinnige beschouwingen konden geen gehoor vinden noch

(124) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1101.

(125) A.R.A.B., Sp. ibidem, nr 1102. Onder dit nr ook het advies van de magistraat van Bailleul.

(126) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 669 a.

bij de procureur-generaal, noch bij de Geheime Raad, voorstanders van het landelijk toneel, zelfs als er uitspattingen mee gepaard gingen.

Ook door sommige dorpsmagistraten werd krachtdadig ingegrepen: de heer van Zomergem beweerde dat 5 à 6 herbergen volstonden — er waren er tien; te Erondegem werden er maar drie toegelaten. Te Wondelgem plachten eertijds 9 herbergen te bestaan, in 1680 nog 4: de andere lagen in puin ten gevolge van oorlogsgebeurtenissen¹²⁷. Idem te Menen, Lede, Vladslo¹²⁸. De pastoor van Moorslede was het bondigst in zijn vonnis: hij noemde de herbergen « de peste van de prochie! »

Ook de strijd van de stad Doornik tegen de geweldige drankzucht van haar inwoners, hebben we reeds gesproken. We moeten er echter nog op terugkomen, naar aanleiding van de steeds opdoemende kwestie van de vermenigvuldiging der herbergen. In 1785 vragen de taverniers dat het aantal herbergen in de stad en in de omgeving zou gebracht worden op 116. De magistratuur was van oordeel dat een honderdtal volstond. De Geheime Raad vond dat geen bepaald cijfer moest vastgelegd en de beslissing aan de Raad van de stad overgelaten worden. Het document waarover we 't hier hebben¹²⁹ geeft nadere inlichtingen over de toestand in het Doornikse. De corporatie van de herbergiers omvatte de volgende neringen: 1. de taverniers; 2. de logementhouders; 3. de tafelhouders, koks en banketbakkers; 4. de wijnhandelaars die minder dan 25 flessen likeurwijn en minder dan 50 flessen wijn verkochten; 5. de verkopers van gekookt vlees(!); 6. de hooihandelaars « minder dan 25 bussels in eens »; 7. de verhuurders van gemeubileerde kamers; 8. « ceux qui logent à prix ». Voorwaar een zonderlinge corporatie! Het waren natuurlijk vooral de taverniers die door de magistratuur in de gaten werden gehouden, en wier aantal tot een honderd moest teruggebracht worden. Het oordeel van de stadsraad over de herbergiers is daarbij niet mals. Hij meent dat het door de band alleen luiards en nietsdoeners zijn die zulke gemene en vernederende bezigheid uitkiezen (dat zijn de woorden die door de raadsheren gebruikt worden); het groot aantal herbergen is een bewijs van de geest van vadsigheid die het volk bezielt. De openbare orde kan niet gehandhaafd worden als er onnodige herbergen bestaan, want die worden, door de hebzucht van de houders, eerloze lokalen, holen van losbandigheid en ontucht; de kinderen van de uitbaters, opgevoed in ledigheid en met slechte voorbeelden voor

(127) A.R.A.B., Sp. Geheime Raad, nr 1102.

(128) A.R.A.B., Oost. Geheime Raad, nr 669 a-b.

(129) A.R.A.B., *ibidem*, nr 669 a.

ogen, zullen weldra zwermen van luiaards vormen. Overeenkomstig Z.M.'s dekreet van 30 juni 1783, heeft de stad aan alle herbergiers en hotelhouders de eed voorgeschreven « de tenir bon hôtél et de ne pas souffrir ou tolérer le libertinage. » 106 meesters hebben deze eed afgelegd, 12 hebben het niet gedaan; bij die 118 herbergen heeft de corporatie er nog 37 gevoegd, dus te samen 155 herbergen, waarvan 20 in de omgeving.

In Henegouwen werd dus evenals elders de herbergplaag aanzien als een oorzaak van de uitbreiding van het alcoholisme. Maar ook de danspartijen op het dorp ontardden al te dikwijls in drank- en fuifpartijen en « dans en drank zwepen de driften op. » Daarom werden de danspartijen op het platteland verboden, uitgezonderd bij feesten en op het marktplein, te meer daar het toezicht er veel moeilijker was dan in de steden. Of de landelijke politie veel plichtgevoel, en de Waalse bevolking veel gedweeheid aan de dag hebben gelegd, betwijfelen we zeer. Het zal er toegegaan zijn zoals elders, en 't is zo moeilijk tegen stroom te roeien!

En ten slotte ook in het hertogdom Luxemburg werd het drankmisbruik met alle middelen bestreden. Deze drankbestrijding ging er gepaard, zoals we 't hierboven zagen, met de economische weerslag op deze arme landbouwersbevolking: het verbod op het gebruik van rogge voor de jeneverbereiding deed de graanprijzen dalen; de opheffing van het verbod veroorzaakte de prijsstijging en de graanschaarste. Vandaar in de afgelegen provincie ook de tegenstrijdigheden en het gebrek aan eenheid in de wetgeving: een louter politiek van de dag op de dag.

Soms werd er hevig geprotesteerd tegen de vervalsing van bier; ze werd reeds als een oneerlijke concurrentie beschouwd. Zo door de brouwers van het stadje Marche-en-Famenne in 1599 tegen het drinken van vervalst bier langsheen de Luikse grens: « met dat bier worden allerhande kruiden, ingrediënten, en andere ongeoorloofde, soms venijnige bestanddelen vermengd, die grotendeels de gezondheid schaden, alleen dienen om de hersenen te bedwelmen en te storen, en nog tot meer drinken aanzetten; waaruit volgen: ziekten, kijvagiën, twisten, razernijen, geschillen, afschuwelijke godslasteringen en andere ondeugden... »¹³⁰. Maar niet alleen langsheen de Luikse grens werd bier vervalst, ook in de andere steden van herwaartsover. Getuige daarvan het plakkaat van 5 december 1589, hernieuwd in 1612, waardoor alleen bier mocht gebrouwen worden « gelyck men hier voormaels plach te doene », en aan de Brusselaars verbod werd opgelegd 's zondags

(130) Recueil des anciennes lois et ordonnances, règne d'Albert et d'Isabelle, I, blz. 49.

bier te gaan drinken te Koekelberg, Boendaal of elders in de omgeving, en met gevulde kruiken en kannen bij valavond terug te komen ¹³¹.

Maar *summa summarum* is het bier steeds onze nationale drank geweest en gebleven. De nadelige gevolgen ervan hebben onze voorouders altijd beschouwd als onbeduidend, tegenover de hartelijke genoegens die ze eraan beleefden. De openbare macht meende geen recht tot ingrijpen in de gewoonten van onze voorouders te hebben, als de openbare orde niet in het gedrang kwam. Het oordeel van de artsen, priesters en moralisten is van ondergeschikt belang geweest.

Het zou aan de 19e eeuw voorbehouden blijven de strijd tegen de ramp van het drankmisbruik kordaat in te zetten; de uitspraak van het medisch corps, de invloed van de opvoeding, sport en nieuwe mogelijkheden van ontspanning, zouden de doorslag geven, meer nog dan de wetgevende macht.

Uit de voorgaande beschouwingen is gebleken dat het alcoholisme, in de Nederlanden en elders, vooral op rekening moet geschreven worden van het brandewijnmisbruik sedert de 16e eeuw, en dat het voor onze voorouders een ware gesel is geworden, evenals het pauperisme, de soms onmenselijke arbeidstoestanden, het uitblijven van doeltreffende maatregelen op het gebied van de volksgezondheid, de geneeskundige zorg, de huisvesting en van de overbevolking onzer «grote» steden. Waarbij al de demografen het erover eens zijn dat de drankplaag de normale en harmonische groei van de bevolking heeft gestremd, zelfs gestoord. Meteen hebben we talrijke en onscheidbare aspecten van onze sociale geschiedenis aangeraakt. We durven dan hier ook de hoop te koesteren, dat het probleem van het drankmisbruik in voorbije eeuwen eens de aandacht van bevoegde historici moge gaande maken.

(131) A.R.A.B., Corps de métiers, nr 244, f°s 58, 82.